

अंग सुकलं, तरी चड्डी ओलीच होती.
जवळ येताच त्यानं बाबांच्या पायाला स्पर्श केला.
'असलं धाडस कशाला केलं, देवा!' बाबा म्हणाले.
काही न बोलता अनंता फक्त हसला.
नुकतंच स्नान केलेला बाबांचा भरदार बांधा त्याचं लक्ष
खिळवून टाकीत होता.

बाबांना तो काही आजच प्रथम भेटत नव्हता. ह्यापूर्वी एक-
दोनदा अशाच कामासाठी भेट झाली होती; पण अंधाच्या रात्री.
अंधाच्या रात्री काळ्या सावलीसारखी दिसणारी बाबांची
आकृती, तळपत्या उन्हात बघून तो मनात हरकून गेला.
अनंताच्या खांद्यावर हात ठेवीत ते म्हणाले,
'देवा, कसं येणं केलं अशा खळाळत्या पाण्यातून? आम्ही
आत येणारच होतो डोंगा घेऊन.'

'एक डोंगावाला तयार झाला होता सकाळी; पण ऐनवेळी
गावात दोन घोडेस्वार आले. सगळ्यांची झडती चालू झाली.
गावाच्या खाली एक मैल अंतरावर जाऊन पोहत यावं लागलं.'
अनंतानं माहिती दिली.

दोघे आश्रमाकडे परतू लागले. ठोऽ आवाज झाला. त्यासरशी
दोघे पोटावर पडले. पुन्हा दोन आवाज झाले. थोड्या वेळानं
बाबांनी मान वर करून चाहूल घेतली. पलीकडच्या तीरावर दूर
जाणाऱ्या घोडेस्वाराकडे बघत ते म्हणाले,

'देवा, वेळीच नाल ठोकले पाहिजेत ह्यांच्या पायांना!'
घोडे दूर गेल्यानंतर ते उठले.

काळ्याशार बाबांच्या छातीला ओली माती चिकटली होती. ते
पुन्हा पाण्यापर्यंत आले. हलक्या हातानं छाती, गुडघे, हातांच्या
तळव्यांना लागलेली माती धुऊन परत आले.

रात्री मुलं परसाळीत झोपल्यानंतर बाबा उठले. सगळीकडे
सामसूम होती.

बळदातील जड ओझं बाहेर काढलं.

आश्रमातील त्यांचा सहकारी जयंताला डोंगा तयार करायला
सांगितलं.

अनंतानं काही विचारण्यापूर्वी ते म्हणाले,

'देवा, जपून जा. यादीप्रमाणे बरोबर आहे सगळं.'

टोक्याला माल ट्रकमधे टाकून अनंता व जयंता आत चढले.
ट्रक दिसेनासा झाल्यानंतर बाबा परतले.

पूर्वेला तांबडं फुटण्याची वेळ.

अनंता आणि जयंता पाठीवरच्या बोचक्यासह डोंगरातून तोल
संभाळीत चाललेले.

गावात पोचायला अर्धा तास सहज लागेल.

अंधूक प्रकाशात जयंताकडे बघत अनंता हसला.

तोंडावर रुळणाऱ्या लांब केसांच्या बटा पाठीवर टाकीत जयंत
ओझं सांभाळीत अनंताशी पाय जुळवून चालू लागला.

'काय, महाराज, ओझं झालं ना?' अनंतानं विचारलं.

आत वीस-पंचवीस मिनिटात घरी.

ऐकून जयंताला हायसं वाटलं. गावाजवळचा मुख्य रस्ता सोडून
अनंता पाऊलवाटेनं वर आला. बाजरीच्या उभ्या पिकातून ओली

माती तुडवीत चालू लागला. वरच्या वेशीतून दोघं गावात शिरले.

आता चांगलं फटफटलं होतं. गावात अजून सामसूम होती.
घराच्या समोरच्या दारानं आत न येता, मागच्या दारानं पत्रात
जायचं ठरवून तो मागच्या गल्लीत वळला. त्यांची चाहूल लागताच
कुत्रं चवताळून अंगावर आलं. मोत्या मोत्या म्हणताच ते पायांत
शेपटी घालून समोर आलं. गोठ्यातील पत्राचं दार आतून बंद होतं.
'रामा, दार उघड!'

दार उघडताच ते दोघे आत आले. पाठीवरील ओझं कोपण्यात
भुसाखाली झाकून ठेवण्यापूर्वी त्यांतला एक पिस्तोल काढून घेतला.
कमरेला शर्टखाली खोचला.

'रामा, लक्ष ठेव. मी परत येईपर्यंत इथून हलू नकोस,' सांगून ते
बाहेर पडले.

घराचं मागचं दार वाजवलं.

मधल्या चुलत्यांनी दार उघडलं. दोघे आत आल्यानंतर दार बंद
झालं. चुलते काही बोलले नाहीत. अनंताला त्याचं काही वाटलं
नाही. नेहमी तो रात्री अपरात्री यायचा. सगळ्यांना ते माहीत होतं.
कधी तरी फक्त आजी विचारायची.

अनंता समोरच्या बैठकीत आला. सगळे गप्प होते.

कपाटातला रेडिओ सुरू केला.

जन गण मन लागलं होतं.

त्यानंतर त्यानं ऐकलं, त्यामुळं तो ताडकन उडाला.

भारत स्वतंत्र झाला. दीडशे वर्षांची गुलामगिरी संपली.

लपवाछपवी संपली.

काय करावं, त्याला सुचेना, दोघे इकडे तिकडे वेड्यासारखे
पळत होते.

काहीतरी आठवून अनंता बैठकीबाहेर आला. चौक ओलांडून
वडिलांच्या खोलीत आला.

वडील घोंगडीवर पडून आढ्याकडे बघत होते. दोघे चुलते
बाजूला बसलेले.

अनंता आल्याचं बघून वडिलांनी अंग वळविलं.

'कधी आलास?' त्यांनी विचारलं.

आत्ताच. सांगताना अनंताच्या डोक्यात वादळ घोंगावत होतं.

अनंता पुढं आला. वडिलांच्या पायाला स्पर्श करण्यासाठी
वाकणार, तोच त्याला दिसलं.

पायांजवळचं अंथरूण रक्तानं भिजलं होतं. आणि आत होते
फक्त घोट्यापासून तोडलेले पाय.

'बाबा, आपण स्वतंत्र झालो!' हे त्याच्या ओठांवर आलेले शब्द
विझून गेले.

'अनंता, यज्ञाला सुरुवात झाली आता.' कळ सहन करीत
वडील म्हणाले, 'भारत स्वतंत्र झाला; पण निजामानं स्वतंत्र राहायचं
जाहीर केलं. खरी गुलामगिरी आताच सुरू झाली.'

अनंताच्या डोळ्यांसमोर वडिलांचे घोट्यापासून तोडलेले पाय
अन् गोठ्यातील शस्त्रांचं गाठोडं.

दुसऱ्या यज्ञाला सुरुवात झाली होती...

ज्येष्ठ लेखक, छत्रपती संभाजीनगर.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम, स्वातंत्र्य सैनिक, स्मारके हे शब्द कानावर पडल्यानंतर तो काळ अक्षरशः जगलेल्या व्यक्तींच्या आयुष्यात डोकावून पाहणे आणि मग नंतर त्यांच्या असीम धाडसाचे, त्यागाचे मनोमन कौतुक करणे अशा सगळ्या टप्प्यांमधून अनेकांनी प्रवास केलेला आहे. १७ सप्टेंबर हा दिवस त्या मुक्तिसंग्रामाचे मौलिक स्मरण करण्याचा दिवस. त्या दिवशी त्या सगळ्या सैनिकांच्या विषयी एक व्यापक अशी कृतज्ञतेची जाणीव मनात साठते. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात स्त्रियांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली होती, हे पाहिले की डोळे दिपून जातात. अशाच स्वातंत्र्य सेनानी म्हणजे डॉ. ताराबाई परांजपे. त्यांनी वयाच्या अवघ्या १६ व्या वर्षीच कांचनमुक्तीचे व्रत स्वीकारले होते.

कांचनमुक्त तारा

डॉ. वृषाली किन्हाळकर

स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात जन्मलेल्या पिढ्यांना, स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जगणे संपूर्णपणे कळू शकत नाही. केवळ इतिहास वाचणे आणि त्या जुन्या काळातील मानवी भावभावना समजून घेणे यात खूप फरक आहे.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम, स्वातंत्र्य सैनिक, स्मारके हे शब्द कानावर पडल्यानंतर तो काळ अक्षरशः जगलेल्या व्यक्तींच्या आयुष्यात डोकावून पाहणे आणि मग नंतर त्यांच्या असीम धाडसाचे, त्यागाचे मनोमन कौतुक करणे अशा सगळ्या टप्प्यांमधून अनेकांनी प्रवास केलेला आहे. १७ सप्टेंबर हा दिवस त्या मुक्तिसंग्रामाचे मौलिक स्मरण करण्याचा दिवस. त्या संग्रामात स्वतःच्या आयुष्याची महत्त्वाची वर्ष व्यतीत करणारी, जीवाचा धोका पत्करून तळमळीने काम करणारी माणसे होती.

सगळ्यांचीच नावे माहीत नसली, तरीही त्या दिवशी त्या सगळ्या सैनिकांविषयी एक व्यापक अशी कृतज्ञतेची जाणीव मनात साठते. मुळातच मराठवाडा हा भाग तसा मागासलेलाच होता. आजही काही प्रमाणात इतर मराठी प्रदेशापेक्षा मराठवाड्यात मागासलेपणाच्या खुणा सापडतातच. तरीही हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामात स्त्रियांनी महत्त्वाची कामगिरी बजावली होती, हे पाहिले की डोळे दिपून जातात.

स्त्रियांना शिक्षणाची, खुलेपणाने बाहेर फिरण्याची फारशी मुभा नसण्याचा तो काळ होता. तरीदेखील या स्त्रिया पुरुषांच्या इतक्याच उत्साहाने, देशप्रेमाच्या उत्कट भावनेने, जोखमीची कामे करत होत्या, हे वाचून ऐकून ऊर अभिमानाने, कौतुकाने भरून येतो. मी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या स्वातंत्र्यसेनानी म्हणजे डॉ. ताराबाई परांजपे. नांदेडला १९८६ ला मी माझा वैद्यकीय व्यवसाय सुरू केला, तेव्हापासून ताराबाईंचे नाव मी ऐकत होते. पुढे शहरातील साहित्यिक कार्यक्रमांमधून परिचय व नंतर भेटी होत राहिल्या.

‘संन्यस्त स्वातंत्र्यसेनानी पूज्य स्वामी रामानंद तीर्थ’ हे त्यांचे पुस्तक मला अतिशय आवडले होते.

ताराबाईंना जेव्हा जेव्हा मी बघायची, तेव्हा तेव्हा प्रकर्षाने एक गोष्ट लक्षात यायची ती म्हणजे त्या कधीही सोन्याचे अलंकार वापरत नसत. या गोष्टीचे मला कुतूहल वाटायचे.

मग उपरोक्त पुस्तकाच्या वाचनानंतर मला कळले की, त्यांनी वयाच्या अवघ्या १६ व्या वर्षीच कांचनमुक्तीचे व्रत स्वीकारले होते. १६ व्या वर्षी किती समज असते बरं मुलींना? अन् खरे तर मुलींना त्या अवखळ

वयात नटण्या-मुरडण्याची केवढी हौस असते?

बालपणापासून अगदी हलाखीची परिस्थिती अनुभवलेल्या ताराबाई अगदी त्याच नटण्या-मुरडण्याच्या वयात नोकरीला लागल्या अन् संबंध घराचा आधाराचा खांब बनल्या.

स्वामी रामानंद तीर्थ यांना प्रथम पाहण्याचा योग ताराबाईंना आला तो खरे तर बकुळ फुलांच्या मोहाने! बकुळीची फुले गोळा करायला मैत्रिणीसोबत त्या ज्या वाड्यात जायच्या, तिथेच स्वामी रामानंद तीर्थ राहायचे.

त्यांना पाहिले अन् १४ वर्षांच्या ताराबाईंना वाटले की, जी बकुळीची फुले गोळा करण्यासाठी आपण या घराजवळ आलो तिथे लिहीत बसलेले जे व्यक्तिमत्त्व पाहिले ते तर बकुळ फुलासारखेच आहे! एकदम पटकन मनात न भरणारे मात्र सौम्य सुगंध देणारे व्यक्तिमत्त्व. तो सुगंध मात्र दीर्घकाळ टिकणारा!

खरोखरच स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या अनन्य देशभक्तीचा अन् कार्यकर्तृत्वाचा सुगंध कित्येक वर्षे टिकून राहिल असाच आहे.

डॉ. तारा परांजपे

स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या सहवासात राहण्याचा, त्यांचे अमूल्य मार्गदर्शन लाभण्याचा सुयोग ताराबाईंच्या भाळी लिहिलेला होता. घरच्या तंग आर्थिक वातावरणामुळे ताराबाई खादी भांडारात नोकरी करायच्या. तिथेच स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्याशी प्रत्यक्ष परिचय झाला आणि मग प्रौढ शिक्षणाच्या कामात स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी ताराबाईंना गुंतवले अन् जराशी आर्थिक मदतही

त्यामुळे ताराबाईंना झाली.

पुढे मग अच्युतराव देशपांडे आणि स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्याशी वारंवार भेटी होत गेल्या अन् १६ व्या वर्षीच ताराबाईंनी कांचनमुक्तीचे अवघड व्रत घेतले! प्रत्यक्ष मुक्तिसंग्रामात भाग घेण्याचे मार्गदर्शन ताराबाईंना भाऊसाहेब वैशंपायन यांनी केले.

नाशिकला जाऊन त्यांनी रीतसर प्रशिक्षण घेतले. महिलांना मुख्यत्वे गटसभा घेणे, पत्रके वाटणे, संग्रामासाठी निधी गोळा करणे अशी कामे होती. गटसभेसाठी कधी वक्ते मिळाले नाहीत, तर स्वतःच विचार मांडावे लागत. ताराबाई तडफदारीने सगळी कामे करत. निजामविरोधी वातावरण तयार करण्याच्या कामी हिरिरीने पडेल ते काम करत. एकदा निधी गोळा करत करत त्या चक्र एका मुसलमान घरातच गेल्या. दाराशी तेलंगणातील रांगोळी दिसल्याने त्यांना वाटले की संबंध गल्लीच हिंदूंची आहे! घरात जाऊन त्या निजामी जुलमांबाबत बोलू लागल्या आणि मग ती माणसे चिडली! सुदैवाने एक वयोवृद्ध गृहस्थ तिथे होते. त्यांनी केवळ ही मुलगी असल्यामुळेच वातावरण शांत केले आणि ताराबाईंना जायला सांगितले. त्या चिडलेल्या माणसांपुढे ताराबाईंचे काय झाले असते याचा विचार केला तरी आपल्या अंगाचा थरकाप उडतो!

अशा अनेक धोक्याच्या प्रसंगांमधून ताराबाई गेल्या! एकदा एक सायक्लोस्टाइलची मशीन एका घरातून दुसऱ्या घरात हलवायच्या कामी त्यांनी पूर्ण तेलंगणातला पोशाख केला होता आणि पद्माकर लाठकरांच्या सोबत पोलिसांना गुंगारा देत देत ते मशीन सुरक्षित ठिकाणी नेले होते. ते जड मशीन भांड्याकुंड्याच्या पोत्यात ठेवून डोक्यावर घेऊन त्या कितीतरी अंतर चालत गेल्या होत्या.

एकदा अशीच निजामाविरोधी पत्रके लपवण्याची वेळ आली तेव्हा ताराबाईंनी वाड्यातल्या मोलकरणीच्या मुलांना पत्रकांवर झोपवले व वरून पांघरून टाकले. मोलकरणीनेदेखील सहकार्य केले, हे ही विशेषच! मात्र ताराबाईंच्या खोलीत स्टेन्सिलस मिळाल्यामुळे तत्काळ त्यांच्यासाठी वॉरंट निघाले आणि मग त्या भूमिगत झाल्या होत्या. पोलिसांच्या भीतीला न जुमानता भूमिगत असूनही त्या बैठका घेत असत. हैद्राबादेतच राहत असत. एकदा पोलिसांची धाड आली आणि भिंतीवरून उडी मारून पळून जाताना ताराबाईंना पायाला मोठी दुखापत झाली होती. मुंबईहून मनमाडला शस्त्रास्त्रे पोहोचवण्याचे अतिशय जोखमीचे कामदेखील त्यांनी अनेकवेळा केले. अशाच कामांच्या धावपळीतच त्यांच्या

आईने ताराबाईंचे लग्न करण्याचे ठरवले.

स्टेट काँग्रेसचे पूर्णवेळ कार्यकर्ते श्री.नागनाथराव परांजपे यांच्याशी ताराबाईंचा विवाह २६ जानेवारी १९४७ रोजी झाला. या दाम्पत्यावर स्वामीजींनी आयुष्यभर आपल्या मायेची सावली धरली होती. स्वतः स्वामीजींनी लोकमान्य टिळकांच्या मृत्यूनंतर आजन्म ब्रह्मचर्य पाळून देशसेवेसाठी आयुष्य खर्ची घालण्याची शपथ घेतली होती, तेव्हा त्यांचे वय होते केवळ १७ वर्षांचे!

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रभावित झालेल्या ताराबाईंनी हैदराबाद मुक्तिसंग्रामात ज्या तडफदारपणे काम केले, ते पाहिले की लक्षात येते की कोवळ्या वयात अशा अलौकिक व्यक्तीच्या सहवासात राहता आले, तर आयुष्य किती उजळून निघते!

मुक्तिसंग्रामाची यशस्वी सांगता झाल्यानंतरच्या काळातदेखील लौकिक जीवनात मोह भोग यांचे पाश दूर ठेवणे ताराबाईंना आयुष्यभर जमले आणि स्वतः बरोबरच त्यांनी इतर अनेक स्त्रियांचे आयुष्य शिक्षणाद्वारे विकसित केले! नांदेड येथे स्वामीजींनी नांदेड एज्युकेशन सोसायटी स्थापून त्याअंतर्गत पीपल्स महाविद्यालयाची स्थापना केली.

ताराबाईंनी मुक्तिसंग्राम संपल्यानंतर स्वतः नोकरी करत शिक्षणही घेतले. एम. ए., पीएच.डी. करून पुढे त्यांनी बी.एड. केले. त्यानंतर स्वामीजींच्या आदेशानुसारच त्यांनी नांदेडला शाळेत शिक्षिकेचे काम पत्करले. स्वामीजींनी सांगितले, 'आपला राजकीय लढा आता संपला आहे. आता दुसरा लढा समाज परिवर्तनाचा आहे. तू नांदेडला जाऊन समाजाच्या परिवर्तनासाठी आता शिक्षणाचे माध्यम निवड.'

पुढे १९६४ साली त्या सरकारी नोकरी सोडून पीपल्स महाविद्यालयात मराठीच्या प्राध्यापक झाल्या.

१९८२ साली त्यांनी याच महाविद्यालयाचे प्राचार्यपद स्वीकारले! तसे तर नांदेडला आल्यापासूनच ताराबाई समाजसेवेत होत्याच. मुक्तिसंग्राम ऐन भरात येण्याच्या काळातही त्यांचे प्रौढ शिक्षणाचे काम अतिशय नेटाने चालू होतेच. ते आयुष्यभर त्यांनी अतिशय समरसतेने केले. जातिभेद त्यांच्या मनात कधीच नव्हता आणि स्वामीजींच्या सहवासाने, मार्गदर्शनाने

ताराबाईंचे व्यक्तिमत्त्व आणि विचार सातत्याने अधिक डोळस, कार्यप्रवण होत गेले.

ताराबाईंनी 'बालसदन'देखील फार तळमळीने चालवले. स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून त्यांना मिळणारे निवृत्तिवेतन त्या या अनाथ मुलांसाठी खर्च करत असत.

त्यांच्या घरी प्रेमाने वाढलेल्या मुलांचे जगणे, शिक्षण आणि सुयोग्य संस्कारांमुळे एका सुघड अवस्थेपर्यंत जाऊ शकले. आपल्या पायावर उभे राहून स्वतःला सक्षम करणारी ही मुले म्हणजे ताराबाईंच्या नितळ, निर्भेळ माणुसकीची साक्ष आहेत. वयाच्या १६ व्या वर्षी सुवर्ण अलंकाराचा मोह आयुष्यभरासाठी सोडून देणाऱ्या ताराबाई म्हणजे एक महान आदर्श आहेत.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रियांना स्वातंत्र्य नव्हते तरीही स्वयंस्फूर्तीने शिक्षण घेऊन अनेकांना शिक्षण स्वावलंबनाचा पथ दाखवणाऱ्या ताराबाईंना एक खंत होती. त्यांना आशा होती की, शिक्षणाने माणसे सुसंस्कृत स्वावलंबी होतील, त्याचबरोबर समाजाभिमुखही होतील. सामाजिक जाण ठेवून काही सकारात्मक सेवाभावी कार्य करण्यासाठी उद्युक्त होतील, मात्र दुर्दैवाने असे घडले नाही. अनेक वर्षे माजघरात बंदिस्त असणारी स्त्री, शिक्षण मिळाल्यावर स्वतंत्र सक्षम झाली, मात्र ती आत्मकेंद्रित राहिली. आणखी एक गोष्ट म्हणजे माणसांची भौतिक लालसा वरचेवर वाढत गेली. माणसांनी पदव्या मिळवल्या. घराघरात सुबत्ता आली मात्र माणसे उत्तरोत्तर संकुचित विचारसरणीची बनत गेली. देशप्रेम, त्याग, सचोटी, सत्य या गोष्टी कालबाह्य होत चालल्या आहेत, याचे दुःख ताराबाईंना वाटायचे. तरीही त्या आशावादी होत्या. समाजात बदल होईलच असे त्यांना वाटायचे. 'वो सुबह कभी तो आयेगी' या पंक्तीवर त्यांचा अढळ विश्वास होता. त्यांची ही आशा, खरी ठरावी, यासाठी प्रत्येक माणसाने भौतिक सुखांची क्षणभंगुरता समजून घेऊन सद्गुणांची जोपासना करण्याचा प्रयत्न करावा आणि आपल्या जगण्यात गरजा आणि मोह यांचा एक उत्तम समतोल साधावा हीच या लढाऊ, त्यागमयी, कांचनमुक्त ताराबाईंना उचित श्रद्धांजली ठरेल!

ज्येष्ठ लेखिका, नांदेड

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या आदेशानुसार १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी फौजांनी निजामास चारी बाजूंनी घेरण्यास सुरुवात केली. भारतीय फौजा निजामाच्या संस्थानात घुसू लागल्या. फौजेपुढे निजामाचे सैन्य कुचकामी ठरले. माघार घेऊ लागले. हैद्राबाद संस्थानचे सेनाप्रमुख यांनी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी शरणागती पत्करली आणि निजाम शरण आला. हैद्राबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात सामील झाले. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामास यश मिळाले.

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम अमृतमहोत्सव

डॉ. राजू पाटोदकर

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी संपूर्ण भारत देश स्वातंत्र्याची पहाट मोठ्या आनंदाने आणि उत्साहाने साजरी करत होता; परंतु हैद्राबाद प्रांत मात्र पारतंत्र्याच्या बेडीत अडकून होता. हैद्राबादचा निजाम हा आपल्या आधिपत्याखालील हैद्राबाद संस्थानाला स्वतंत्र भारतामध्ये विलीन करून देण्यास इच्छुक नव्हता. निजामाच्या आधिपत्याखाली मराठवाडा म्हणजे त्या काळातील ५ जिल्हे छत्रपती संभाजीनगर, परभणी, नांदेड, बीड आणि धाराशिव होते. या भागातील जनता मात्र मोठ्या आशेने स्वातंत्र्याची वाट पाहत होती. निजाम जुलमी राजवट व रझाकारांच्या माध्यमातून पाहिजे तसा अन्याय अत्याचार जनतेवर करत होता. त्याला जनता कंटाळली होतीच, त्यांच्या मनातील स्वातंत्र्याचा आक्रोश उफाळून आणि उसळून येत होता. हैद्राबाद

संस्थानातील लाखो आंदोलक निजामाविरुद्ध पेटून उठले. एका दशकापासून सुरू असलेली क्रांतीची ज्योत आता तेजस्वीरूप धारण करू लागली. ज्योतीची ज्वाला झाली व त्यांच्या मनातील ज्वाला अधिकच भडकू लागली. भारत सरकारचा पाठिंबा होताच. पहिले गृहमंत्री लोहपुरुष सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वात अखंड भारताची संकल्पना होती. एक मोठा स्वातंत्र्यलढा उभारला गेला. जमेल तसा, मिळेल त्या मार्गांनी निजामाविरुद्ध लढा सुरू झाला. हजारो कुटुंबांची राखरांगोळी झाली. शेवटी या क्रांतिलढ्यास यश मिळाले हैद्राबाद संस्थान स्वतंत्र भारतात १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी सामील झाले. निजाम शरण आला. भारतास स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही या भागातील लोकांना स्वातंत्र्याची पहाट अनुभवयास तब्बल एक वर्ष एक महिना दोन दिवस वाट पाहावी लागली.

स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव आपण नुकताच साजरा केला. या अमृतमहोत्सवी वर्षाची सांगता होत असतानाच हैद्राबाद स्वातंत्र्यलढ्याचा अमृतमहोत्सव सुरू होत आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी इंग्रजांविरुद्धचा लढा हा अहिंसेच्या मार्गातून उभारला, तर हा हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम स्वातंत्र्यलढा सशस्त्र लढा होता. भारत स्वतंत्र झाला त्यावेळी आपल्या देशात ५६५ संस्थाने होती. त्यापैकी ५६२ संस्थाने भारतात विलीन झाली.

केवळ ३ संस्थाने विलीन झाली नव्हती. त्यात जुनागड, काश्मीर, हैद्राबाद या तीन संस्थानांचा समावेश होता. या हैद्राबाद संस्थानात कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, छत्तीसगडचा काही भाग व मराठवाड्यातील तत्कालीन ५ जिल्हे (आताचे ८ जिल्हे) होते. हैद्राबाद संस्थानाचा नवाब आसफजाह घराण्याचा नवाब मिर उस्मान अली खान होता. त्याचा सेनापती कासिम रिझवी याने रझाकारांच्या माध्यमातून संस्थानाच्या जनतेवर अत्याचार सुरू केले.

सशस्त्र लढा

काही झाले तरी आता माघार घ्यायची नाही, या ध्येयाने प्रेरित होऊन हा लढा सुरू झाला होता. या सशस्त्र लढ्यात असहकाराची चळवळ, सविनय कायदेभंग, करोडगिरी नाके पेटवले. हल्ले, आंदोलने, जंगल सत्याग्रह रेल्वे घातपात, पोलीस ठाण्यांवर हल्ले अशा सर्व बाबींचा समावेश होता. प्रसंगी बँकांवर सशस्त्र हल्ले झाले. हा स्वातंत्र्यसंग्राम चार टप्प्यांमध्ये विभागला जातो. प्रथम टप्पा म्हणजे सविनय कायदेभंगाचा निजामाच्या अन्यायी कायद्याला विरोध करायचा जवळपास २७० खेड्यांनी लेखी, तर ५५० खेड्यांनी निजामाला कर देण्यास नकार दिला. निजामाच्या आसफि इंड्याऐवजी तिरंगा राष्ट्रध्वज फडकवण्याचा पराक्रम १ हजार ४६ खेड्यांमधून झाला. दुसऱ्या टप्प्यात बहिष्कार आणि असहकाराचा वापर केला गेला. विद्यार्थ्यांनी शाळा कॉलेजवर, वकिलांनी कोर्टावर, खेड्यापाड्यातील पाटील, कुलकर्णी, पंच यांनी सरकारवर बहिष्कार टाकला. खेड्यापाड्यातून सामान्य घरातील लहान थोर मंडळी यात उतरली व आंदोलन सक्षम होत गेले.

तिसरा टप्पा काहीसा दाहक म्हणावा लागेल. निजामाने बंडाविरुद्ध कडक कारवाई सुरू केली. अन्याय, अत्याचार, रझाकारांचा अमानुषपणा वाढला, तसा जन आंदोलनाचाही आक्रमकपणा वाढीस लागला. ते सरकारी जागा, इमारती, सरकारची मालमत्ता यांचे नुकसान करू लागले. बस जाळणे, पूल पाडणे, रेल्वे इंजिन, रुळ उखाडणे, दळणवळण बंद करणे, सरकारी गोदामे लुटणे असे आंदोलन होऊ लागले आणि चौथ्या टप्प्यात निर्णायक लढ्याची तयारी

सुरू झाली. या चौथ्या टप्प्यात सशस्त्र हल्ला होत होता. स्वातंत्र्यसैनिकांनी हाती शस्त्रे घेतली व निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाचा निकराचा लढा सुरू झाला. या हल्ल्यात जवळपास ८५० पोलीस मारले, १५२ करोडगिरी नाके, २७ पोलीस ठाणे, ६० रझाकार केंद्रे उद्ध्वस्त केले. पोलीस आणि रझाकारांचा १६५ खेडे यांनी मोठा प्रतिकार केला. मुख्य म्हणजे २५० खेडेगावांनी निजामीसत्ता नाकारून स्वातंत्र्याचा झेंडा रोवला. ही एक ढोबळ आकडेवारी. निजामाशी लढताना अनेक स्वातंत्र्यसैनिक हुतात्मा झाले, पण शेवटी हा सशस्त्र लढा यशस्वी झाला. रझाकारांनी केलेला अन्याय, अत्याचार, त्रासलेली स्थानिक जनता एक भयावह असे वातावरण त्याकाळी होते.

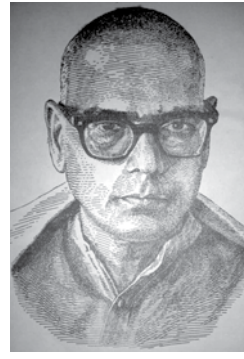
स्वातंत्र्याची पहाट

पूर्वीच्या ज्या लोकांनी हा त्रास भोगला, ते आपली आठवण सांगताना म्हणायचे की, भारत जरी १५ ऑगस्टला स्वतंत्र झाला असला तरी आम्ही स्वतंत्र झालो नव्हतो. रझाकारांनी सर्व प्रकारचे अन्याय करण्यास सुरुवात केली. आमचा स्वातंत्र्याचा लढा सुरूच होता. शेवटी भारताची आर्मी आणि सरदार वल्लभभाईचे पोलीस आले व आम्हाला स्वतंत्र केले. बीड जिल्ह्यातील पाटोदा या गावच्या एका घटनेची आठवण ज्येष्ठांनी सांगितली. पाटोद्यात दुपारी भारतीय सैन्याचे रणगाडे आले. त्यांनी लांबूनच फायरिंग सुरू केले. त्यात पाटोदा शाळेतील एक शिपाई मृत झाला. थोडी फायरिंग करून रणगाडे परत सौताडा भागात गेले. फायरिंगमुळे गावातील लोक हवालदिल झाले. सरकारचे अधिकारी पळून गेले. गावातील काही मंडळींनी सौताड्याला जाऊन आर्मीला विनंती केली. आर्मी व पोलीस आल्याने परत धांदल उडाली. रझाकार घाबरून लपू लागले, तर गावकरी आनंदाने नाचू लागले. हातात पांढरे निशाण घेऊन गावची काही बुजूर्ग मंडळी त्या आर्मीला सामोरी गेली. अधिकाऱ्यांचे स्वागत केले. त्यांनी गावात येऊन रझाकारांना पकडले. अशा प्रकारची मराठवाड्यात सर्वत्र पोलीस कारवाई झाली आणि मराठवाडा भारतीय संघराज्यात सामील झाला. ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक

साहेबराव थोरवे यांनी एका मुलाखतीत सांगितले आहे की, जसा भारतातील आर्मीने निजामाच्या हद्दीत प्रवेश केला तशी रझाकारांनी शरणागती पत्करली. सर्व कार्यकर्त्यांमध्ये आनंदाची लाट उसळली. नवीन पर्वाची पहाट झाल्याप्रमाणे वाटे. संघर्ष शेवटी फळाला आला. या स्वातंत्र्यसंग्रामात थोरवे यांना जे काम दिले त्यात उपलब्ध दारुगोळा कार्यकर्त्यांना वाटणे, योग्य सूचना देणे, संघटन करणे अहमदनगरच्या सरहद्दीवर ठाणे निर्माण करणे अशी कामे होती. एकूण या स्वातंत्र्य संग्रामात नेत्यांपेक्षाही कार्यकर्ते मोठे होते. प्रत्येकजण लहान थोर, विद्यार्थी, महिला, वयस्कर मंडळी, तरुण, जवान मंडळी आत्मीयतेने स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी लढ्यात उतरली होती. हा लढा अस्तित्वाचा, अस्मितेचा, राष्ट्रीयतेचा होता.

ऑपरेशन - पोलो - पोलीस अॅक्शन

भारतीय संघराज्यात सामील होण्यासाठी काही झाले तरी निजाम तयार नव्हता. निजाम त्यावेळी आपल्या हैद्राबाद संस्थानला स्वतंत्र राष्ट्राचा दर्जा मिळावा यासाठी युनायटेड नेशन (युनोत) देखील गेला होता. तो स्वतःला मुघलांचा वारस समजत असे. इंग्रज आता भारत सोडून जात आहेत, तेव्हा मुघलांचा वारस म्हणून हा भारत देश आपल्याला मिळावा असे त्याचे मत होते. भारतात संस्थानांचे विलीनीकरण बाबतही ब्रिटिशांनी तीन अटी टाकून आगळीक केली होती. अर्थातच तो विषय वेगळा आहे. असो विलीनीकरणाबाबत गृहमंत्री सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी पाठवलेल्या प्रस्तावाकडे निजामाने आणि कासिम रिझवीने दुर्लक्ष केले. त्याचे रझाकारामार्फत जनतेवर अत्याचार सुरूच होते. अगदी हैद्राबाद संस्थानामध्ये वंदे मातरम् म्हणायलादेखील बंदी होती. सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या आदेशानुसार १३ सप्टेंबर १९४८ रोजी फौजांनी निजामास चारी बाजूंनी घेरण्यास सुरुवात केली. भारतीय फौजा निजामाच्या संस्थानात घुसू लागल्या. आपल्या फौजेपुढे निजामाचे सैन्य कुचकामी ठरले. माघार घेऊ

स्वामी रामानंद तीर्थ

लागले. हैद्राबाद संस्थानाचे सेनाप्रमुख यांनी १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी शरणागती पत्करली आणि निजाम शरण आला. हैद्राबाद संस्थान भारतीय संघराज्यात सामील झाले. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामास यश मिळाले.

एकूणच ऑपरेशन पोलो अर्थातच पोलीस अॅक्शन यशस्वी झाल्यानंतर गावोगावी रझाकारांना पकडण्याची मोहीम सुरू झाली. अनेक ठिकाणी रझाकार, त्यांना मदत करणारे हितचिंतक, रझाकारांचे नातेवाईक यांना स्वातंत्र्यसैनिकांनी वाचवले. कारण स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मनात केवळ स्वातंत्र्य मिळावे हीच भावना होती आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर त्यांच्या मनात सुडाची भावना अजिबात नव्हती. एकूणच हा हैद्राबाद स्वातंत्र्याचा लढा अन्यायी राजवटीविरुद्ध न्याय मागण्यासाठीचा होता.

स्वातंत्र्याचा लढा हा स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या नेतृत्वात लढला गेला. लाखो पुरुष महिलांनी या लढ्यात जहाल व मवाळ असे दोन गट होतेच. तेलंगणा कर्नाटक भागातील मंडळी काहीशी मवाळ तर मराठवाड्यातील जहाल होते. गांधीजींच्या अहिंसेवर श्रद्धा असलेल्या मंडळींनी या लढ्यात सत्याग्रहही केला आणि हाती शस्त्रही धरले. हेही एक आगळेवेगळे वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. या हैद्राबाद-मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्यामध्ये ज्या ज्ञात-अज्ञात स्वातंत्र्यसैनिकांनी आपल्या प्राणांची आहुती दिली, त्यांच्या घरादाराची राखरांगोळी झाली आणि त्यातूनच क्रांतीची ज्योत फुलून स्वातंत्र्याची नवी पहाट उगवली. या महत्त्वपूर्ण बलिदानाबाबत अमृतमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने त्या सर्वांना त्रिवार अभिवादन!

संदर्भ : १) हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्या आठवणी. लेखक - स्वामी रामानंद तीर्थ, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई. २) हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि बीड जिल्हा. लेखक - डॉ. सतीश साळुंके, परिवर्तन प्रकाशन, बीड.

उपसंचालक (माहिती),
विभागीय माहिती कार्यालय, पुणे.

मराठवाडा हा प्रदेश संतांची भूमी म्हणून ओळखला जातो. हा भाग निजामी राजवटीखाली असल्यामुळे शासनाकडून मराठी भाषेची गळचेपी होत असे व उर्दू आणि फार्सी भाषांना शासकीय व्यवहारात अग्रक्रम असे. त्यामुळे मराठी भाषा समृद्ध करण्याची जबाबदारी ही मराठी भाषकांची होती. या भागातील संतांना या परिस्थितीची पूर्ण जाणीव असल्यामुळे कोणत्याही शासकीय मदतीची अपेक्षा न करता त्यांनी सामान्य मराठी माणसांच्या बळावर मराठी भाषेचे आपल्या साहित्याने संरक्षण व संगोपन करून तिचे लखलखते स्वरूप कायम ठेवण्याचे महान दायित्व लीलया पेलले. या संतपरंपरेत प्रामुख्याने संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांची भावंडे, संत जनाबाई आणि त्यांचे कुटुंबीय, संत गोरा कुंभार, जगमित्र नागा, संत नरहरी सोनार, श्रीजनार्दनस्वामी, संत भानुदास, संत एकनाथ, संत बहिणाबाई या वारकरी संप्रदायातील संतांचा समावेश होतो.

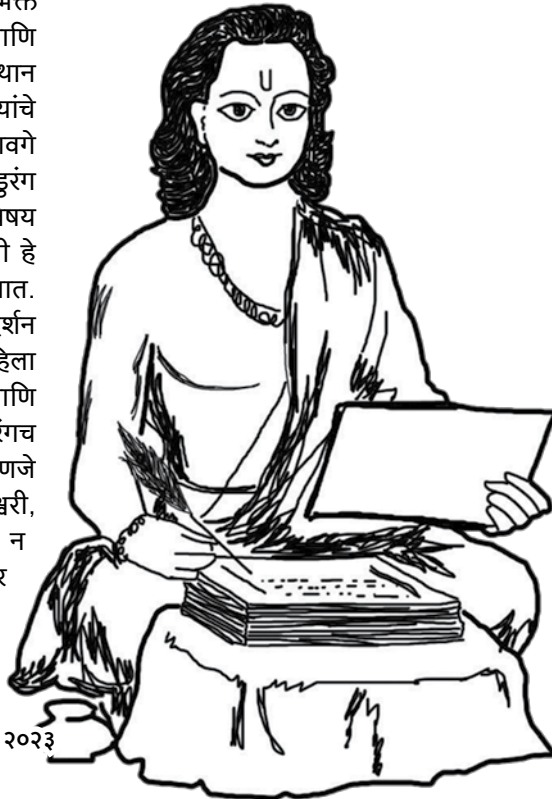
मराठवाड्यातील संत परंपरा

सुभाष देशपांडे

समर्थ रामदास हेही मराठवाड्यातील आहेत. या लहानशा लेखात सर्व संतांचा विस्तृत परिचय किंवा त्यांच्या साहित्याची सर्वांगीण नोंद करता येणे शक्य नाही. त्यामुळे वारकरी पंथाच्या काही संतांच्या-त्यातही प्रामुख्याने अभंगरचनेचा-विचार करणे योग्य होईल. वारकरी संप्रदायातील सर्व संत हे पांडुरंगाचे निष्ठावान अनन्य भक्त होते. त्यांच्या भावविश्वात पांडुरंग आणि पंढरपूर यांचे अनन्यसाधारण असे स्थान आहे. पांडुरंग आणि पंढरपूर हे त्यांचे बहिश्चर प्राण आहेत, असे म्हणणे वावगे ठरू नये. त्यामुळे सर्वच संतांनी पांडुरंग आणि पंढरपूर हेच आपल्या अभंगांचे विषय केले आहेत. भक्ती, श्रद्धा, समर्पण यांनी हे अभंग भरभरून वाहताना दिसून येतात. समर्थ रामदासांनीही पांडुरंगाचे दर्शन घेतल्यानंतर पांडुरंगावर अभंग लिहिला आहे. मराठी माणसाच्या मनातील आणि भावविश्वातील आराध्य दैवत पांडुरंगच आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचे वैभव म्हणजे हे अभंग आहेत. या लेखात मी ज्ञानेश्वरी, भागवत यांसारख्या ग्रंथांचा विचार न करता फक्त अभंगांचाच विचार करणार आहे.

संत ज्ञानेश्वर माउली

वारकरी संप्रदायातील सर्वच संतांनी पांडुरंगाच्या सगुण आणि निर्गुण रूपाचे अत्यंत मनमोहक शब्दांमध्ये वर्णन केले आहे. ते वर्णन आपल्या अंतरंगात कायम रूतून बसते. सर्व संतांच्या अशा काही अभंगांचा विचार आता करावयाचा आहे. संत ज्ञानेश्वरांचा खालील लोकप्रिय अभंग

आपल्याला परिचित आहे. संत ज्ञानेश्वर म्हणतात,

रूप पाहता लोचनीं।

सुख जातें वो साजणीं॥१॥

तो हा विडल बरवा।

तो हा माधव बरवा॥धु॥

बहुत सुकृतांची जोडी।

म्हणुनि विडली आवडी॥२॥

सर्व सुखाचें आगरु ।

बापरखुमादेविवरु॥३॥ अ.क्र.१॥

हा पांडुरंग म्हणजेच श्रीकृष्ण कसा आहे याचे वर्णन करताना ते म्हणतात,

विश्व भुलवी योगमाया तो।

गोकुळीं रहिवासु तो गे बाई॥१॥

वसुदेवकुमरु तो।

देवकीनंदनु तो गे बाई॥धु॥

रखुमादेविवरु तो।

शुकादिकांचितन तो गे बाई॥२॥ अ.क्र.२०॥

केवळ वरील दोन अभंगांचा विचार केला तरीही त्यावरून संत ज्ञानेश्वरांची पांडुरंगावर किती भक्ती, प्रेम, विश्वास आणि निष्ठा होती याचा प्रत्यय येतो. पांडुरंगाचे दर्शन होताच सुखाचा अनुभव त्यांना येतो. कारण हा पांडुरंग बरवा आहे आणि अनेक जन्माच्या पुण्याचे संचित असेल तरच त्याचे दर्शन घडते. संत ज्ञानेश्वरांना असे वाटते की, आपण मागील अनेक जन्मात पुण्याची कमाई केली म्हणून आपल्याला हे भाग्य लाभले आहे. संत ज्ञानेश्वरांना तीव्र अशा रंगसंवेदनांची जाणीव आहे. त्यामुळे आपल्या काही अभंगांमधून निळ्या, काळ्या, सावळ्या रंगसंवेदनांद्वारे पांडुरंगाचे वर्णन केलेले आहे. त्यातून संत ज्ञानेश्वरांच्या ऋतुभरा प्रज्ञेचे आणि प्रतिभेचे दर्शन घडते. पांडुरंगास सगुण म्हणावे की, निर्गुण असा प्रश्न त्यांना पडला असावा. तो सगुण आहे तसाच निर्गुणही आहे अशी त्यांची प्रचिती आहे. तो स्थूल, सूक्ष्म, साकार, निराकार, दृश्य आणि अदृश्य असा त्यांचा साक्षात अनुभव आहे.

पांडुरंगाइतकेच त्यांना पंढरपूरचे प्रेम आहे. मी तर म्हणेन की, त्यांना पंढरपूरचे वेडच आहे. पंढरपूर हे वैकुंठच आहे अशी त्यांची धारणा आहे. 'माझे जिवीची आवडी। पंढरपुरा नेईन गुढी' असे ते म्हणतात. पंढरपूरच्या वाटेवर चालले तरी त्या वाटसरूचे भाग्य उदयास येते.

पंढरपूरच्या वाटेवर चालले म्हणजे आपोआप अनंत यागाचे पुण्य लाभते, वैकुंठाचा मार्ग गवसतो. जप, तप, अनुष्ठान, क्रिया, कर्म, धर्म यांचे वर्म संतांकडून समजते. भक्तिमार्ग म्हणजे आनंदाची वाटचाल असते. पंढरपूरचा भक्तिमार्ग पुंडलिकाने आखून दिला आहे. या मार्गावर दिंड्या, पताका, टाळांचा घोष, गरूडटकांचे भार, वैष्णवजन करत असलेला पांडुरंगाचा जयजयकार असे देवदुर्लभ वातावरण असते. पंढरपूरची वाटचाल सुरू केली की, सर्व प्रकारच्या पुण्याचे फळ प्राप्त होते. संतांच्या मनात पंढरपूरचे स्थान किती पुण्यप्रद होते हे सहजपणे यावरून लक्षात येते.

पांडुरंग हे श्रीकृष्णाचे दुसरे रूप आहे यावर संत ज्ञानेश्वरांचा अतूट विश्वास आहे. 'बाळक्रीडा अभंग' या शीर्षकाखाली श्रीकृष्णाचे गुणगान करणारे एकूण २३ अभंग आहेत. वानगीदाखल केवळ खालील एक अभंग येथे देतो.

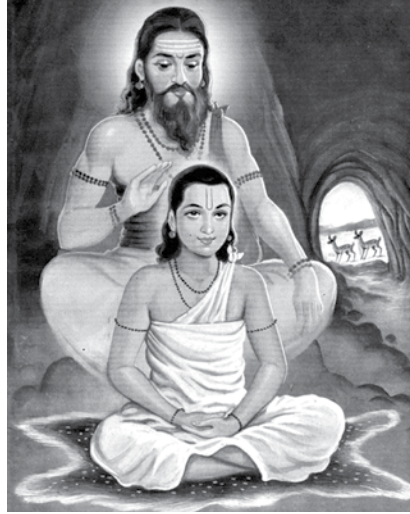
परब्रह्म सांवळे गोपवेशें निराळें।
हृदयकमळीं स्थिरावले काय सांगो॥
कायावाचामनें पाहे जों पाहणें।
तव नवलाव हाये निर्गुणरया॥१॥
नामरूपीं गोडी हेचि आवडी आतां।
न विसंबे सर्वथा तुजलागी॥धु॥
जगड्याळ प्रपंचभान हें तुज नुडे हन।
वायां भोगिसिजाण कारे याचे॥
तुझीचि बुंधी तुजचि न कळे याचें चोजं।
केवी वर्णिसी सहज गुणे रया॥२॥
म्हणोनिं दृष्टि चोरुनि पडे मिठी।
मन चोरुनिया पुढतापुढती तुजचिमाजि॥
बापरखुमादिविवरा विठ्ठला।
उदारा येणेंचि नाही त्रिशुद्धि।
येणें निवृत्तिरायें खुणा दाऊनिया।
सकळगुणीं गुणातीत तुटली आधी रया॥३॥
अ.क्र.९३॥

संत ज्ञानेश्वरांनी पाळणा, घोंगडी, पाईक, हमामा, अंबुला, विरहिणी, एकविध, ज्ञानेश्वर महाराजांचा बुद्धिरूपी सखीशी संवाद, संतपर, ज्ञानेश्वर महाराज व निवृत्तिनाथ यांचा संवाद, उपासनापर, पांडुरंग प्रसादान प्राप्त झालेल्या स्थितीचा विचार, डौर, गळति, सौरी, फुगडी, पांगुळ, आंधळा, नामपर व कीर्तनपर, नाममाळा, करुणापर, देवापाशी मागणे, ढोंगी परमार्थास उपदेश, खऱ्या त्यागाचे वर्म न

कळता बाह्य गृहादि त्यागास उपदेश, मनास उपदेश, जनांस उपदेश, मुमुक्षूस उपदेश, ज्ञानपर, कूट, संसारतापाने तम झालेले प्राणी खरे सिद्ध नसता बाह्य वेषधारी साधूचा आश्रय करतात. त्याचा परिणाम, वासुदेव, बाळछंद, कापडी, मदालसा, हरिपाठ, जीर्ण हस्तलिखित प्रतींतील अभंग या शीर्षकाखाली अनेक अभंग दिलेले आहेत.

चित्सूर्य निवृत्तिनाथ

ज्ञानेश्वरांचे ज्येष्ठ बंधू संत निवृत्तिनाथ हेच त्यांचे सद्गुरूही होते. त्यांना 'चित्सूर्य' या विशेषणाने सार्थपणे गौरवले जाते. ज्ञानेश्वरीच्या १४व्या अध्यायाचा प्रारंभच त्यांनी सद्गुरू स्तवनाने केला आहे. ते वाचताना आपल्या असे लक्षात येते की,

माउलीच्या प्रतिभेला येथे गगनभरारी घ्यावीशी वाटली आहे. त्यातून त्यांची आपल्या सद्गुरूविषयी असलेली भक्ती, आदर, श्रद्धा आणि नितांत विश्वास यांचे दर्शन होते. त्या वर्णनातून संत निवृत्तिनाथांच्या समग्र व्यक्तिमत्त्वाचे नितांत रमणीय दर्शन होते. संत ज्ञानेश्वरांनी या वर्णनात आपल्या सद्गुरूंना आचार्य, समस्तसुरवर्या, प्रज्ञाप्रभातसूर्या, सुखोदया, निरंतरकारूप्यसिंधू, विशदविद्यावधूवल्लभा आदी विशेषणांनी गौरवले आहे. त्यांना सागराची उपमा दिली आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी केलेले हे वर्णन आपल्याला निवृत्तिनाथांचे

यथार्थ दर्शन घडवते. हे वर्णन केवळ आपल्या ज्येष्ठ बंधूंचे नाही, तर आपल्या सद्गुरूंचे आहे हे संत ज्ञानेश्वर आपल्या प्रत्येक शब्दांमधून जाणवून देतात आणि ते सहजपणे आपल्या प्रत्ययास येते.

संत निवृत्तिनाथांनीही 'पंढरीमाहात्म्य' आणि 'पंढरीतील काला' या शीर्षकाखाली पंढरपूरचा महिमा वर्णन केला आहे. त्यातील केवळ दोन अभंगांचे अवलोकन केल्यास संत निवृत्तिनाथांचे पंढरपूरवर असलेले प्रेम आणि भक्ती याचा प्रत्यय आपल्याला येतो.

पुंडलिकपेठ वैष्णवाचा हाट करिती
बोभाट हरिनामाचा॥१॥
वाळलें अंबर अमृतुषार।
झेलीत अमर चकोर झाले॥२॥
देव मुनी सर्व ब्रह्मादिक लाठे।
पंढरीये पेठे प्रेमपिसे॥३॥
निवृत्ति निर्वाळला ज्ञानदेव सोपान।
खेचर तल्लीन वीनटला॥४॥ अ.क्र.७
वैष्णवांचा मेळ सकळ मिळाला।
विठ्ठलनामकाला पंढरीसी॥१॥
हरिनाम विनट हरि उच्चारित।
सप्रेम डुल्लत भक्तजन॥२॥
चालिला सोपान ज्ञानदेव निधी।
मुक्ताई गोविंदी तल्लीनता॥३॥
निवृत्ति खेचर परसा भागवत।

आनंदे डुल्लत सनकादीक॥४॥ अ.क्र.२९
पंढरपुरातील पांडुरंग हे तर त्यांचे आराध्य दैवत आहे. त्याच्या सगुणनिर्गुण रूपाचे वर्णन करताना ते देहभान विसरून जातात. पांडुरंग सर्व गुणांचा पुतळा असून तो अद्वैतस्वरूपी श्रीकृष्ण आहे, असा त्यांचा विश्वास आहे. त्याला नामरूप नाही. तो मांगल्याचा पुतळा आहे. तो सर्व सिद्धीचे साधन, आनंदाचा उद्बोध, देवकीये लीळे, श्रुतीचा आकार आणि साकार गोपाळ आहे, असे ते म्हणतात.

साक्षात्कारी संत सोपानदेव

संत सोपानदेव हेही ज्ञानेश्वरांचे बंधू त्यांचे फक्त ४९ अभंग सकलसंतगाथेत उपलब्ध आहेत. त्यांनाही पंढरपूर आणि पांडुरंग प्रिय आहेत. पंढरपूरचा महिमा सांगणारे एकूण २२ अभंग दिलेले आहेत. पंढरीचे माहात्म्य वर्णन करताना ते तल्लीन होतात. पंढरपूरला जावे आणि विठोबाकडे

प्रेमामृताची खूण मागावी असे ते म्हणतात. पांडुरंग हे श्रीरामाचे स्वरूप आहे असे ते म्हणतात. श्रीराम, श्रीकृष्ण आणि पांडुरंग अभिन्न आहेत. आपला निस्सिम भाव प्रकट करताना ते म्हणतात,

मी न नेणें ती भक्ति नेणें त्या मुक्ति।
तुझ्या नामपंथी मार्गु मना॥१॥
हेची मज चाड न करि मी आशा।
तुज हृषीकेशा चिंतितुसें॥२॥
तूची माझे धन जोडी हे निजाची।
जननी तूं आमची जिवलगे॥३॥
सोपान म्हणे तुजविण न कळे।
तुजमाजी सोहळे मनें केलें॥४॥
अ.क्र.१४

त्यांचे सद्गुरू निवृत्तिनाथ हेच होते. आपल्याला आत्मस्थिती त्यांच्यामुळेच लाभली असे ते आपल्या अभंगातून प्रतिपादन करतात. त्यांच्यामुळेच आपल्या कल्पना व वासना पळाल्या असे ते निःसंकोचपणे सांगतात. आपले द्वैत संपून अद्वैत त्यांच्यामुळेच लाभले, असा त्यांचा विश्वास आहे. त्यांच्यामुळे आपल्याला आत्मरूपाची स्थिती लाभली हे सांगणारे एकूण आठ अभंग त्यांनी लिहिले आहेत.

उपदेशपर अभंगांतून त्यांनी हरिभक्तीचा पुरस्कार केला आहे. आपल्या मनात हरिशिवाय इतर कोणताही भाव असू नये, असे आग्रहाने प्रतिपादन करतात. वासनांत न अडकता केवळ हरीची भक्ती करावी असाही उपदेश ते करतात. त्या काळात सोवळ्या-ओवळ्याचे अपार प्रस्थ होते. आजही काही प्रमाणात ते आहे. ही भावना केवळ माणसांच्या मनात असते. परमेश्वर सदोदित सोवळाच असतो. खरे सोवळे कसे असते यावर त्यांनी आपल्या अभंगामधून प्रकाश पाडला आहे.

परमेश्वर हा सर्वव्यापी असून त्याने सारे विश्व व्यापले आहे. म्हणूनच तर परमेश्वराला विश्वव्यापी, विश्वात्मा असे म्हटले जाते. परमात्मा सर्वत्र असून त्याशिवाय दुसरा भाव मनात असू नये, असे ज्ञानपर अभंगात ते सांगतात.

हरी असे देहीं सर्वकाळ संपन्न।
म्हणोनि चिंतन निरंतर॥१॥
हरिविण नाही हरिविण नाही।
दिशा दुम पाहीं बिंबलासे॥२॥
हरिविण देवो नाही अन्य भावो।

हरि असे सर्व देहभावीं॥३॥
सोपान सांगतु हरि सर्वत्र वसे।
भाग्यवंता दिसे सर्व काळ॥४॥
अ.क्र.३९

सोपानदेवांच्या अभंगांचे अवलोकन केले की, तेही निस्सीम भागवत आणि भक्त होते याचा प्रत्यय येतो. असा प्रत्यय आला की आपण आपोआप त्यांच्यापुढे नतमस्तक होतो.

संत मुक्ताबाई

संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडात संत मुक्ताबाई या सर्वात लहान असल्या तरी ज्ञानाने आणि अधिकाराने त्या श्रेष्ठ होत्या. संत ज्ञानेश्वरांनाही 'ताटी'च्या अभंगातून समजावण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यापाशी होते. म्हणूनच त्यांना

'सणकांडी' अशा विशेषणाने गौरवले जाते. सकलसंतगाथेत त्यांचे एकूण केवळ ४२ अभंग आहेत. पण त्यामध्ये संत मुक्ताबाईंचे प्रतिभासामर्थ्य दिसून येते. त्यांनी पंढरपूरचे माहात्म्य विशद करणारे, नामपर, संतपर, उपदेशपर आणि कूट अशा अभंगांची रचना केलेली आहे. त्यांच्या काही अभंगांचा परामर्श येथे घ्यावयाचा आहे.

पंढरपूरचा महिमा वर्णन करणारे केवळ तीन अभंग त्यांनी लिहिले आहेत. या तीन अभंगांमधून त्यांनी असे प्रतिपादन केले आहे की, पंढरपूर ही नामाची पेठ असून येथे आल्यानंतर सामान्य जिवांचा उद्धार होतो. पुंडलिकाने पांडुरंगास येथे आणून

सामान्य जनांचे तारण केले आहे. पांडुरंगाचा आदी, मध्य आणि अंत समजत नाही, म्हणून श्रुतीही नेती नेती असे म्हणतात. आपण पांडुरंगाचे चिंतन करून मुक्त झाले असे त्या म्हणतात. 'मुक्ताई चिंतनें मुक्त पै जाली। चरणी समरसली हरिपाठे' हा त्यांचा प्रत्यक्ष अनुभव आहे.

वारकरी संप्रदायात नामस्मरणाला अतीव महत्त्व आहे. आपल्या अभंगांमधून त्याचे मोल त्यांनी अधोरेखित केले आहे. नामस्मरणाने वैकुंठाची प्राप्ती होते, वासनांचा निरास होतो, प्रत्यक्ष पांडुरंगाचे दर्शन घडत, जीवमुक्त होता येते. नामस्मरणाने मानवाचे तारण होते.

संत ज्ञानेश्वरांच्या सहवासात त्या काळातील सर्व जातींचे संत एकत्र आले होते. त्यांचे मोल मुक्ताबाईंनी जाणले होते. म्हणूनच कदाचित त्यांनी 'संतपर' अभंग लिहिले असावेत. त्यांनी एकूण नऊ संतपर अभंगांची रचना केली आहे. संतांमुळेच आपण सावध झालो आणि भक्तिमार्गास लागलो, असा त्यांचा विश्वास आहे. संतांमुळेच सर्व वासनांपासून मुक्ती मिळाली असा त्यांचा रास्त दावा आहे. संतांचा अप्रतिम गौरव त्यांनी खालील अभंगामध्ये केला आहे.

संत मुक्ताबाईंनी उपदेशपर एकूण २१ अभंग लिहिले आहेत. या अभंगांमधून सामान्य माणसांना भक्तीची वाटचाल सुलभ होण्यास मदत होते. परमेश्वराची भक्ती केली तर शांती आणि समाधान भक्तांना प्राप्त होते आणि मग 'विश्रान्ति मनाची निजशांती साची। मग त्या यमाची भेटी नाही' असे त्या प्रतिपादन करतात. तसेच सारे विश्व परमेश्वराने व्यापले असून जिकडे पाहाल तिकडे परमेश्वराचे दर्शन होते. असे जरी असले तरी परमेश्वराचा आदी, मध्य आणि अंत लागत नाही. त्यांनी दोन कूट अभंगांची रचना केली आहे. खाली दिलेला अभंग आपल्या सर्वांच्या परिचयाचा आहे.

मुंगी उडाली आकाशीं।
तिणें गिळिलें सूर्याशीं॥१॥
थोर नवलाव जाहला।
वांझे पुत्र प्रसवला॥२॥
विंचु पाताळाशी जाय।
शेष माथां वंदी पाय॥३॥
माशी व्याली घार झाली।

देखोन मुक्ताई हांसली॥४॥अ.क्र.४२

संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांच्या अभंगांचे अवलोकन केल्यानंतर मराठवाड्यातील इतर संतांच्या अभंगांचा मागोवा घ्यावयाचा आहे. लेखाची शब्दमर्यादा लक्षात घेता प्रत्येक संताचा स्वतंत्रपणे विचार करणे शक्य होत नाही; पण त्यामुळे या संतांच्या लेखनाचे आणि कर्तृत्वाचे मोल थोडेसेही कमी होत नाही. मराठवाड्यात जनाबाई आणि त्यांचे कुटुंबीय, संत गोरा कुंभार, संत जगमित्र नागा, संत नरहरी सोनार, संत एकनाथांचे सदगुरू श्रीजनार्दन स्वामी, संत भानुदास, संत एकनाथ, संत बहिणाबाई हा संतांचा मेळा आहे. या संत मेळ्यातील संतांना परस्परांविषयी प्रेम आणि आदर आहे. या सर्वांचे आराध्य दैवत पांडुरंग आहे.

संत गोरा कुंभार

श्रीसकल संत गाथेत संत गोरा कुंभार यांचे एकूण २० अभंग आहेत. त्यातूनच त्यांनी आपले आत्मचरित्र काही अंशी लिहिले आहे, पण त्यांचे ध्येय निर्गुणाचा संग धरण्याचे आहे.

नाहीं दिवस राती नाही कुळ याती।
नाही माया भ्रांति अवघेची।

आपल्या एकविधा भक्तीने आपण काय साध्य केले आहे याचे त्यांना संपूर्ण भान आहे. ते म्हणतात,

निर्गुणाचे भेटी आलो सगुणासंगें।

तंव झालों प्रसंगी गुणातीत॥१॥

मज रूप नाही नांव सांगू काई।

झाला बाई काई बोलूं नये॥२॥

बोलतां आपली जिह्वा पै खादली।

खेचरी लागली पाहतां पाहतां॥३॥

म्हणे गोरा कुंभार नाम्या तुझी भेटी।

सुखासुखी मिठी पडली कैसी॥४॥

अ.क्र.७

ते पांडुरंगाच्या भक्तीमध्ये इतके गुंतले आहेत की त्यामुळे 'बोलतां हे बोली बोलवेना' अशी त्यांची स्थिती झाली आहे. ते महासुखाच्या सागरात पोहत आहेत, असे म्हणतात. केशवाच्या भेटीसाठी आपण देहभान विसरलो आहोत, असे ते ठामपणे सांगतात. आपल्या जातीचे भान असल्यामुळे 'देवा तुझा मी कुंभार। नासीं पापाचे डोंगर।' असे निःसंकोचपणे सांगतात. संत

नामदेवराय हे त्यांचे सदगुरू आहेत. त्यांच्यावर संत गोरा कुंभारांचा नितांत विश्वास आहे. म्हणूनच ते म्हणतात, 'नामा ऐसें नाम तुझिया स्वरूपा। आवरण आरूपा कोण ठेवी।' एकूणच पांडुरंग आणि संत नामदेव यांच्यावर नितांत श्रद्धा आणि विश्वास असणारे ते आहेत. शिवाय सर्वत्र एकत्व पाहण्याचा त्यांचा स्वभाव आहे. नामस्मरणावर त्यांचा अतूट आणि गाढ विश्वास आहे. संत नामदेवरायांच्या मदतीने संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्याभोवती सर्व जातींच्या संतांचा मेळा जमा केला होता. त्यात संत गोरा कुंभार हे एक रत्न होते असे म्हणणे वावगे ठरू नये.

जगमित्र नागा

श्रीसकल संत गाथेमध्ये संत जगमित्र नागा यांचे आठ अभंग आहेत. त्या अभंगांमधून त्यांच्या भक्तीचे स्वरूप जसे स्पष्ट होते, तसेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वावरही प्रकाश पडतो. भक्तांवर कितीही संकटे आली तरी भगवंत त्यांचे रक्षण करतो, असा त्यांचा गाढ विश्वास आहे. आपल्या अभंगात ते म्हणतात की, 'प्रल्हादाला, गोपाळाना, पांडवांना, विभिषणास अग्नी जाळू शकला नाही, कारण त्यांच्या अंतरंगात भगवंत होता. आपल्या अंतःकरणातही भगवंत असल्यामुळे आपल्याला अग्नी जाळू शकत नाही.' असे ते ठामपणाने सांगतात. संकटात असलेल्या भक्तांचे रक्षण भगवंत करतो असे ते अनेक उदाहरणे देत स्पष्ट करतात. श्रीकृष्ण लोणी खाताना गोपीने त्याला पकडले आणि त्याला यशोदामाईकडे घेऊन गेली. तिथे गेल्यानंतर तिला सर्वत्र कृष्णच दिसावयास लागला. भक्तांसाठी विविध रूपे धारण करून त्यांना मदत करण्याची श्रीकृष्णाची ख्याती आहे, असे ते प्रतिपादन करतात.

भक्तासाठी रूपें धरी।

त्याचें काम अंगे करी॥१॥

आला पुंडलिकासार्थी।

अकस्मता जगजेठी॥२॥

अनंत ब्रह्मांडे रचिलीं।

नानापरी क्रीडा केली॥३॥

हे तव न कळे कोणासीं।

जगमित्र नागा ध्याय मानसीं॥४॥

अ.क्र.५

संत नरहरी सोनार

श्रीसकल संत गाथेमध्ये संत नरहरी सोनार यांचे एकूण ३४ अभंग आहेत. या अभंगांमधून त्यांचा परमार्थमार्गाचा सखोल अभ्यास प्रत्ययास येतो. त्यातून हेही जाणवते की त्यांना साक्षात्कारी अनुभूती प्राप्त झाली आहे. त्यांच्या अभंगांचे आपणखी एक अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य असे आहे की, आपल्या व्यवसायाचा योग्य तो उपयोग करून त्यात त्यांनी अत्यंत कुशलतेने भक्तीचा व्यवहार गुंफला आहे. खालील अभंग त्याचा प्रत्यय आपल्याला देतो.

देवा तुझा मी सोनार।

तुझे नामाचा व्यवहार॥१॥

देह बागेसरी जाणे।

अंतरात्मा नाम सोनें॥२॥

त्रिगुणाची करूनी मूस।

आंत ओतिला ब्रह्मरस॥३॥

जीव शिव करूनी फुंकी।

रात्रंदिवस ठोकाठोकी॥४॥

विवेक हातवडा घेऊन।

कामक्रोध केला चूर्ण॥५॥

मनबुद्धिची कातरी।

रामनाम सोने चोरी॥६॥

ज्ञान ताजवा घेउन हार्तीं।

दोन्ही अक्षरें जोखिती॥७॥

खांडा वाहोनी पोतडी।

उतरला पैलथडी॥८॥

नरहरी सोनार हरीचा दास।

भजन करी रात्रंदिवस॥९॥ अ.क्र.१२

या एका अभंगावरून आपला व्यवसाय करताना त्यांचे सर्व लक्ष भक्तीकडेच होते, हे आपल्या लक्षात येते. जणू चौवीस तास त्यांना भक्तीचेच वेड असावे याचा प्रत्यय येतो. नामस्मरणावर त्यांची निष्ठा आहे. म्हणूनच ते म्हणतात, 'सकळ धर्माचे कारण। नामस्मरण हरिकीर्तन', त्याकाळात असलेल्या सर्व जातीच्या संतांवर त्यांचे प्रेम आहे. त्यांची सेवा करण्यात त्यांना आनंद वाटत होता. पांडुरंगाइतकीच त्यांची शिवावर म्हणजे महादेवावर भक्ती असल्याचे त्यांच्या अभंगावरून दिसून येते.

या संतपरंपरेत जनार्दन स्वामी, संत भानुदास, संत एकनाथ आणि संत बहिणाबाई यांचाही समावेश होतो.

ज्येष्ठ लेखक, घाटकोपर पूर्व, मुंबई.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचे अमृतमहोत्सवी वर्ष... या निमित्ताने छत्रपती संभाजीनगर शहरासह मराठवाड्याच्या आठही जिल्हांमध्ये विविध कार्यक्रमांच्या आयोजनातून मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या लढ्याचे स्मरण करण्यात आले. येथे आयोजित राज्य मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत विविध महत्वाचे निर्णयदेखील घेण्यात आले. मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे, उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, उपमुख्यमंत्री अजित पवार, सांस्कृतिक कार्यमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांच्या उपस्थितीत झालेल्या विविध कार्यक्रमांनी मुक्तिसंग्राम इतिहासाच्या आठवणी जागवल्या.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचे अमृतमहोत्सवी वर्ष

गणेश फुंदे

१५ ते १७ सप्टेंबर २०२३ या कालावधीत छत्रपती संभाजीनगरमध्ये विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते. शालेय स्तरापासून ते महाविद्यालय स्तरापर्यंतच्या मुलांना मुक्तिसंग्राम माहिती व्हावा यासाठी व्याख्याने, विविध स्पर्धांचे आयोजन

करण्यात आले होते. तसेच मुक्तिसंग्रामाचे महत्त्व सांगणारा एका तासाचा माहितीपट गावोगावी दाखवण्याचे नियोजन केले होते.

विकासकामांचे भूमिपूजन व लोकार्पण

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त छत्रपती संभाजीनगर महानगरपालिकेच्या विविध विकासकामांचे भूमिपूजन आणि लोकार्पण

मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या हस्ते करण्यात आले. सातारा व देवळाई परिसरातील मलनिस्सारण योजनांचे ई-भूमिपूजन, हर्सूल येथील घनकचरा प्रक्रिया केंद्राचे ई-लोकार्पण, महानगरपालिकेच्या एज्युकेशन कंट्रोल रूमचे उद्घाटन, छत्रपती संभाजीनगर येथील विविध रस्त्यांच्या काँक्रीटीकरणचा शुभारंभ, नागरिकांच्या सार्वजनिक वापरासाठी आर्काक्षिक स्वच्छतागृह बांधण्याच्या कामाचे भूमिपूजन, कांचनवाडी येथील अग्निशमन केंद्र इमारतीचे लोकार्पण, हिंदुहृदयसम्राट स्वर्गीय बाळासाहेब ठाकरे उद्यान बॉटनिकल गार्डन येथील विकास कामे, महानगरपालिकेने खरेदी केलेल्या विविध यंत्रसामग्रीचे लोकार्पण, हिंदुहृदयसम्राट बाळासाहेब ठाकरे 'आपला दवाखान्या'चे लोकार्पणही यावेळी करण्यात आले.

छत्रपती संभाजीनगरसह मराठवाड्यातील पायाभूत सुविधांसाठी शासनाने वेळोवेळी निधी उपलब्ध करून दिला आहे. मराठवाड्याच्या शाश्वत विकासाला शासनाचे सर्वोच्च प्राधान्य असल्याचे मुख्यमंत्री श्री. शिंदे यांनी सांगितले. मराठवाडा मुक्तिसंग्राममध्ये स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे योगदान, त्यांच्या कार्याचा सन्मान म्हणून दिल्ली येथील

महाराष्ट्र सदन येथे त्यांचा पुतळा उभारण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करण्याबरोबरच शहरातील सुमारे ३०० वर्षांपूर्वीच्या तीन पुलांच्या कामासाठी निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल, असेही मुख्यमंत्री श्री.शिंदे यांनी जाहीर केले.

प्रभातफेरीने उत्साहाचे वातावरण

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनाचा विजय असो, मराठवाड्याचा जयजयकार, भारतमाता की जय अशा विविध घोषणांनी मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनाच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त शालेय विद्यार्थ्यांनी काढलेल्या प्रभातफेरीतून मुक्तिसंग्रामाच्या आठवणी जाग्या झाल्या. क्रांती चौक येथून प्रारंभ झालेल्या या प्रभातफेरीत विद्यार्थ्यांचा उत्साह वाखाणण्याजोगा होता. सुमारे तीन ते साडेतीन हजार विद्यार्थी प्रभातफेरीत सहभागी झाले होते. या फेरीदरम्यान विविध शाळेच्या विद्यार्थ्यांनी मल्लखांब, कुस्ती, योगासने, बॉक्सिंग, लेझिमची प्रात्यक्षिके सादर केली.

महिला बचतगटांचे प्रदर्शन

मराठवाडा सांस्कृतिक मैदानावर उभारण्यात आलेल्या भव्य मंडपात महानगरपालिकेने आयोजित केलेले तीन दिवसीय कार्यक्रम आणि महिला बचतगटांचे प्रदर्शन लक्षवेधी ठरले. यावेळी गायक अभिजित शिंदे व सरला शिंदे यांनी देशभक्तीपर गीते सादर करून विद्यार्थ्यांचा उत्साह द्विगुणित केला. यावेळी माजी सैनिकांचा सहभाग असणाऱ्या नागरिक मित्र पथकातील सदस्यांचा आणि सफाई कर्मचाऱ्यांचा विशेष गौरव केला.

विशेष व्याख्यानमालेचे आयोजन

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात निजामाच्या जुलमी राजवटीविरुद्ध स्वातंत्र्यसेनानींनी दिलेला लढा आजच्या पिढीसाठी प्रेरणादायी व स्फूर्तिदायी आहे. यापासून सर्वांनी बोध घेत कार्य करण्याची गरज असल्याचा सूर मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या अमृतमहोत्सवी वर्ष सांगता समारंभाच्या निमित्त आयोजित विशेष व्याख्यानमालेत उमटला.

वंदे मातरम सभागृह येथे 'मुक्तिसंग्रामात

धगधगता मराठवाडा' आणि 'लढ्यातील महिला क्रांतिकारक' या विषयांवर विशेष व्याख्यानमालेचे आयोजन करण्यात आले होते. व्याख्याते सारंग टाकळकर यांनी भारतीय सैनिकांनी निजामाविरुद्धच्या लढ्याची माहिती दिली. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून अनेक महिला स्वातंत्र्यसैनिक सहभागी झाल्या होत्या. या लढ्यात रणरागिणींनी खंबीरपणे साथ दिली, असे 'लढ्यातील महिला क्रांतिकारक' या विषयावर बोलताना डॉ. रश्मी बोरीकर यांनी सांगितले.

'नाट्य गौरव'

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाने 'नाट्य गौरव' कार्यक्रमाचे आयोजन केले होते. या कार्यक्रमात राज्य हौशी मराठी, हिंदी, संगीत, संस्कृत, बालनाट्य, दिव्यांग बालनाट्य आणि मराठी व्यावसायिक नाट्य स्पर्धेचे राज्यस्तरीय पारितोषिक वितरण सांस्कृतिक कार्यमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांच्या हस्ते करण्यात आले. यावेळी कार्यक्रमास केंद्रीय वित्त राज्यमंत्री भागवत कराड, गृहनिर्माण, इतर मागास व बहुजन कल्याणमंत्री अतुल सावे, आमदार हरिभाऊ बागडे, मुख्यमंत्र्यांचे प्रधान सचिव तथा सांस्कृतिक विभागाचे प्रधान सचिव विकास खारगे आदी मान्यवरांची उपस्थिती होती.

'मराठवाडा दौड'

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त जिल्हा क्रीडा कार्यालय व महानगरपालिका यांच्या संयुक्त विद्यमाने विभागीय क्रीडा संकुल येथे मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दौडचे आयोजन करण्यात आले होते. दौडमध्ये शहरातील विविध शाळा, महाविद्यालयांचे विद्यार्थी, खेळाडू, क्रीडाप्रेमी उत्स्फूर्तपणे सहभागी झाले होते. ढोल-ताशा, लेझिमच्या गजरात सर्वांचा उत्साह यावेळी द्विगुणित करण्यात येत होता. महाराष्ट्रीयन वेशभूषा परिधान करून विद्यार्थींनी सहभागी झाल्या होत्या, तर देशभक्तीपर गीतांनी वातावरण अधिकच उत्साहवर्धक झाले होते. अतिशय शिस्तबद्ध पद्धतीने क्रीडा संकुलातून निघालेली दौड

सूतगिरणी चौक, गजानन महाराज मंदिर, सेव्हन हिल मार्गे क्रांती चौक येथे पोहोचली.

गर्जा मराठवाडा कार्यक्रम

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनाच्या पूर्वसंधेला मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी मराठवाडा मुक्तिसंग्राम अमृतमहोत्सवाच्या शुभेच्छा सर्व नागरिकांना दिल्या. तसेच मुक्तिसंग्रामात ज्यांनी हौतात्म्य पत्करले त्यांना विनम्र अभिवादन केले. क्रांती चौक येथे 'गर्जा मराठवाडा' कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. नावीन्यपूर्ण पद्धतीने लेझर शोद्वारे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाची माहिती या कार्यक्रमात सादर करण्यात आली. कलाकारांनी कला सादर करून उपस्थितांची मने जिंकली.

हुतात्मा स्मृतिस्तंभास अभिवादन

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामदिनी छत्रपती संभाजीनगर शहरातील सिद्धार्थ उद्यानातील स्मृतिस्तंभास मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे, उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी पुष्पचक्र अर्पण करून मुक्तिसंग्रामातील हुतात्म्यांना अभिवादन केले. त्यानंतर पोलीस दलातर्फे बंदुकीच्या फैरी झाडून अभिवादन करण्यात आले. मुख्य शासकीय समारंभात मुख्यमंत्र्यांनी धजारोहण केले. धजारोहण सोहळ्यानंतर मुख्यमंत्री आणि उपमुख्यमंत्र्यांनी उपस्थित स्वातंत्र्य सैनिकांच्या भेटी घेतल्या, त्यांच्याशी संवाद साधून त्यांची विचारपूस केली. त्यानंतर स्मृतिसंग्रहालयास भेट देऊन पाहणी केली.

मराठवाड्याचा मागासलेपणाचा

शिक्षा आता पुसणार- मुख्यमंत्री

मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी मंत्रिमंडळ बैठकीत ४५ हजार कोटी रुपयांहून अधिक विविध विकासकामांचा संकल्प केला आहे, मराठवाड्यात विकासाची कामे सुरू झाली असून यातून मराठवाड्यावरचा मागासलेपणाचा शिक्षा आता पुसणार आहे, अशी ग्वाही मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी मराठवाड्याच्या जनतेला दिली.

मराठवाड्याच्या मुक्तिसंग्रामात अनेकांनी योगदान दिले. या मुक्तिसंग्रामाची प्रेरणा कायम राखण्यासाठी विभागातील

प्रत्येक जिल्ह्यात स्मृतिस्तंभ उभारण्यासाठी दोन कोटी रुपये देण्यात आले आहेत. यामुळे पुढील पिढ्यांना या मुक्तिसंग्रामाची प्रेरणा मिळत राहिल. मंत्रिमंडळ बैठकीत मराठवाड्याच्या विकासाचा संकल्प करण्यात आला आहे. मराठवाड्याच्या सर्वांगीण विकासाच्या पर्वाची ही सुरुवात आहे. जिल्ह्यातील रखडलेल्या प्रकल्पांना शासन गती देत आहे. ही गती देत असताना नवे प्रकल्पही कार्यान्वित करण्यात येत आहेत. केंद्रशासनाच्या मदतीनेही अनेक प्रकल्प राबवण्यात येत आहेत. त्यासाठी केंद्राकडे मदतीचा प्रस्तावही पाठवण्यात आला आहे. मराठवाड्यात रस्ते विकास, आरोग्य, शिक्षण, सिंचन, कृषी अशा विविध क्षेत्रात विकास करण्यासाठी प्रकल्प राबवण्यात येत आहेत. मराठवाड्याची भूमी ही इथल्या जनतेने मोठ्या कष्टाने समृद्ध केली आहे. सध्या पावसाने ओढ दिली आहे. त्यामुळे सरकार शेतकऱ्यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे आहे. शेतकऱ्यांचे आर्थिक नुकसान होऊ नये, म्हणून यंदा एक रुपयात पीक विमा दिला आहे. कोणत्याही परिस्थितीत शेतकऱ्यांना सर्वतोपरी मदत देण्यास शासन कटिबद्ध असल्याची ग्वाही देऊन मराठवाड्याच्या पाठीशी शासन खंबीरपणे उभे आहे. मराठवाड्याला विकसित प्रदेश म्हणून आपण पुढे नेण्याचा संकल्प करू या, असे आवाहन यावेळी मुख्यमंत्र्यांनी केले.

चित्रप्रदर्शनाचे उद्घाटन

मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनानिमित्त सिद्धार्थ उद्यानात मुख्य शासकीय समारंभस्थळी माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालयातर्फे आयोजित चित्रप्रदर्शनाचे मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या हस्ते उद्घाटन करण्यात आले. उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांची यावेळी विशेष उपस्थिती होती. या प्रदर्शनात मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या इतिहासाशी निगडित महत्त्वाची छायाचित्रे व महत्त्वाच्या माहितीचे सादरीकरण करण्यात आले. तसेच डॉ. मंगला बोरकर यांनी

तयार केलेल्या स्वातंत्र्यसैनिकांच्या रेखाचित्रांची मांडणीही प्रदर्शनात करण्यात आली.

जिल्हा माहिती कार्यालय छत्रपती संभाजीनगर यांनी संपादित केलेल्या 'मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाची स्मृतिगाथा' या पुस्तकाचे प्रकाशन मुख्यमंत्री व उपमुख्यमंत्री यांच्या हस्ते करण्यात आले. तसेच नांदेड जिल्हा माहिती कार्यालयाने तयार केलेल्या 'मराठवाडा मुक्तिसंग्राम, एक आकलन' ही माहिती पुस्तिका, आणि स्मृतिदर्शिका २०२३-२४ चे प्रकाशन करण्यात आले. जिल्हा वार्षिक योजना सर्वसाधारण अंतर्गत या पुस्तकांची निर्मिती करण्यात आली आहे.

सांस्कृतिक कार्य विभागाचे सूक्ष्म नियोजन

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त आयोजित कार्यक्रमांच्या यशस्वीतेसाठी सांस्कृतिक कार्यमंत्री सुधीर मुनगंटीवार, मुख्यमंत्र्यांचे प्रधान सचिव तथा सांस्कृतिक संचालनालयाचे प्रधान सचिव विकास खारगे यांनी विशेष परिश्रम घेतले. संपूर्ण कार्यक्रमांचे सूक्ष्म नियोजन करण्यात आले होते. मराठवाड्याच्या आठही जिल्ह्यात विविध कार्यक्रमांच्या आयोजनाबाबत त्यांचे बारकाईने लक्ष होते. सांस्कृतिक कार्यक्रमांपासून ते व्याख्यानमाला, प्रबोधन कार्यक्रमांसह सर्वच बाबींचा दैनंदिन आढावा त्यांनी घेतला. अतिशय शिस्तबद्ध आणि काटेकोर नियोजनामुळे सर्व कार्यक्रम यशस्वीपणे पार पडले.

चित्ररथाद्वारे जनजागृती

जालना : मराठवाडा मुक्तिसंग्राम अमृत महोत्सवानिमित्त जालना पालकमंत्री अब्दुल

सत्तार यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात स्वातंत्र्यसैनिकांनी दिलेल्या अभूतपूर्व योगदानाची माहिती सर्वदूर पोहोचवण्यासाठी जिल्हाधिकारी डॉ. श्रीकृष्ण पांचाळ यांच्या मार्गदर्शनाखाली चित्ररथ जिल्ह्यातील १५४ शहरे व गावांतून फिरवण्यात आला व जनजागृती करण्यात आली. या चित्ररथाच्या माध्यमातून मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाची माहिती जिल्ह्यातील जनतेपर्यंत पोहोचवण्यात आली. जालना येथील जिल्हा क्रीडा संकुल येथे जिल्हा क्रीडा कार्यालयामार्फत महिलांसाठी स्व-संरक्षण व सुरक्षेचे प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले होते. शाळांनी श्रमदान, स्वच्छता आणि विद्यार्थ्यांना स्मारक भेटींचे आयोजन करून माहिती दिली. जिल्ह्यातील शाळांमधून अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त स्वातंत्र्यसैनिकांच्या भेटी घेऊन मुलाखती घेण्यात आल्या. जिल्ह्यांतील शाळांमधून जिल्हास्तरीय ऑनलाइन बालनाट्य महोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले.

विविध कार्यक्रमांचे आयोजन

बीड : मराठवाडा मुक्तिसंग्रामानिमित्त शहरातील हुतात्मा स्मारक चौकात हुतात्म्यांना मानवंदना देण्यात आली. उपस्थित स्वातंत्र्यसैनिकांनी ही मानवंदना दिली. पोलीस मुख्यालय येथे मुख्य शासकीय कार्यक्रमात कृषिमंत्री धनंजय मुंडे यांच्या हस्ते ध्वजारोहण झाले. जिल्हा माहिती कार्यालय बीडच्या वतीने मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास गावागावात पोहोचावा, यासाठी तयार करण्यात आलेल्या चित्ररथालाही श्री. मुंडे यांनी हिरवा झेंडा दाखवून रवाना केले. सतीश साळुंखे यांचे 'हैद्राबाद मुक्तीचा रणसंग्राम' हे काळाचा पट उलटणारे नाटक अत्यंत चांगल्या पद्धतीने मंचावर कलाकारांनी अभूतपूर्व अभिनय करून सादर केले. या नाटकातून इतिहासासह प्रबोधन करण्यात आले. मराठवाडा मुक्तिसंग्राम अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त जिल्हा प्रशासनाच्या मार्गदर्शनातून विविध प्रेरणादायी

वयोवृद्ध स्वातंत्र्यसेनानीं प्रति मुख्यमंत्र्यांचा आदरभाव

मुख्य शासकीय सोहळ्यात ध्वजारोहणानंतर उपस्थितांना संबोधित केल्यानंतर मुख्यमंत्री शिंदे हे सोहळ्यास उपस्थित स्वातंत्र्यसैनिकांना भेटण्यासाठी गेले. तेथे भेटत असताना समोरून ९० हून अधिक वर्षे वय असणाऱ्या विमल देशपांडे या त्यांना भेटण्यासाठी येत असताना मुख्यमंत्र्यांना दिसल्या. त्यांना वयोमानामुळे गर्दीतून वाट काढणे शक्य होत नव्हते. त्यांची अवस्था पाहून मुख्यमंत्र्यांनी स्वतः सांगितले की, 'त्यांना तेथेच बसू द्या, मीच तेथे येतो,' असे म्हणत मुख्यमंत्री श्रीमती देशपांडे यांच्यापर्यंत पोहोचले आणि त्यांची आस्थेने विचारपूस केली. या प्रसंगातून मुख्यमंत्र्यांच्या ज्येष्ठांप्रति असलेल्या आदरभावाचे दर्शन उपस्थितांना झाले.

कार्यक्रम राबवण्यात आले. जिल्ह्यात चार दिवस राबवण्यात आलेल्या या कार्यक्रमांच्या माध्यमातून विद्यार्थी आणि नव्या, तरुण पिढीला मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास कळावा, त्यातून स्फूर्ती मिळावी यासाठी इतिहासवीरांचे स्मरण करण्यात आले. इतिहासतज्ज्ञ डॉ. सतीश कदम यांचे व्याख्यान झाले, तर शिवशाहीर बंडू खरोटे यांनी मराठवाड्याचा गौरवशाली इतिहास पोवाड्याच्या माध्यमातून सादर केला.

चित्रप्रदर्शनासह विविध कार्यक्रम

परभणी : मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनाच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त परभणी येथे मुख्य शासकीय कार्यक्रमात पालकमंत्री अतुल सावे यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. कार्यक्रमानंतर पालकमंत्र्यांनी स्वातंत्र्यसैनिक, वीरमाता, वीरपत्नी, वारस यांची भेट घेऊन विचारपूस केली. जिल्हा प्रशासनाकडून एकता दौड,

सायकल रॅली, व विशेष कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. विद्यार्थ्यांसाठी चित्रकला स्पर्धा, कविसंमेलन, सकाळी एकता दौड व सायकल रॅली, विद्यार्थ्यांची प्रभातफेरी, गीतगायन, पोवाडा, भारुड अशा विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांना चांगला प्रतिसाद मिळाला. महानगरपालिकेच्या वतीने आयोजित चित्रकला व रांगोळी स्पर्धेत महिलांचा

सहभाग लक्षणीय ठरला. शासकीय जिल्हा ग्रंथालयात आयोजित करण्यात आलेल्या ग्रंथप्रदर्शनाला नागरिकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. मुक्तिसंग्रामाशी संबंधित माहिती विद्यार्थ्यांना व्हावी, यासाठी ग्रंथप्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले होते.

व्याख्यानमालेचे आयोजन

लातूर : मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनानिमित्त क्रीडा व युवक कल्याण मंत्री

संजय बनसोडे यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. लातूर जिल्हा प्रशासनाच्या वतीने विविध उपक्रम राबवण्यात आले. जिल्हा परिषदेचा माध्यमिक शिक्षण विभाग, जिल्हा माहिती कार्यालय आणि बाबासाहेब परांजपे फाऊंडेशन यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'शौर्यगाथा मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाची' व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात आली होती. शालेय आणि कनिष्ठ महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांपर्यंत मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास पोहोचवण्यासाठी हा उपक्रम राबवण्यात आला. यामध्ये ८२ व्याख्याने झाली. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात लातूर जिल्ह्यात झालेले लढे, विविध प्रसंग घटनांचा इतिहास एकत्रित स्वरूपात मांडण्यासाठी जिल्हा माहिती कार्यालय, लातूरच्या वतीने 'मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास : लातूर विशेष' या स्मृतिग्रंथाची निर्मिती करण्यात आली. मराठवाडा अमृतमहोत्सवी वर्षानिमित्त जिल्ह्यातील महसुली मंडळांच्या गावांमध्ये चित्ररथाद्वारे मुक्तिसंग्रामाचा इतिहास पोहोचवण्याचा उपक्रम राबवण्यात आला. जिल्ह्यातील ६० महसूल मंडळांच्या गावांसह प्रमुख शहरांमध्ये दोन चित्ररथांच्या माध्यमातून मराठवाडा मुक्तिसंग्रामावरील माहितीपट दाखवण्यात आले. जिल्हा प्रशासनाच्या वतीने तालुका शहरे आणि जिल्हास्तरावर ग्रंथ व दुर्मिळ छायाचित्रांच्या प्रदर्शनाला चांगला प्रतिसाद मिळाला.

सांस्कृतिक कार्यक्रमांला प्रतिसाद

नांदेड : मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनानिमित्त पालकमंत्री गिरीश महाजन यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. नांदेड जिल्ह्यात मराठवाडा मुक्तिसंग्रामातील हुतात्मा गोविंद पानसरे यांच्या समाधीस्थळी श्रद्धांजली अर्पण करून अमृतमहोत्सवी वर्षाच्या कार्यक्रमाचा शुभारंभ झाला. सांस्कृतिक कार्यमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आलेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला. जिल्हा प्रशासनाच्या वतीने १४ ते १७ सप्टेंबर दरम्यान जिल्ह्यात विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. स्वच्छता रॅली व प्रभातफेरी, परिसंवाद, चित्रप्रदर्शन, चित्ररथ; तसेच मध्यरात्री १२ वाजता गावांमध्ये दीपप्रज्वलन कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये जिल्ह्यातील ग्रामस्थांनी घेतलेला सहभाग नोंद घेणारा ठरला. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामात महत्वाचा मानला जाणारा व

जिल्ह्यातील स्थानिक कलावंतांमार्फत विविध परंपरागत लोककला सादरीकरणाचे कार्यक्रम जिल्हाभर आयोजित करण्यात आले. पोवाडा, पोतराज, गोंधळी आदी विविध परंपरागत पथनाट्ये व लोककला सादरीकरणाच्या माध्यमातून मुक्तिसंग्रामाचा जागर करण्यात आला. जिल्ह्यात विविध क्रीडा स्पर्धा, चित्ररथ, सायकल रॅली, मॅराथॉन, कविसंमेलन, दिव्यांगांसाठी विविध कलागुण स्पर्धा, स्वयंरोजगार मार्गदर्शन शिबिर, ग्रंथप्रदर्शन, वृक्षारोपण, रांगोळी स्पर्धा, कुस्ती स्पर्धा, व्यसनमुक्तीचा जागर, तसेच गौरव रॅलीला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला.

सायकलोथॉन, ऑपरेशन पोलोच्या स्मृतींना उजाळा

धाराशिव : मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनानिमित्त पालकमंत्री डॉ. तानाजी सावंत यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले. भारत माता की जय, वंदे मातरम् अशा घोषणांनी ऑपरेशन पोलोच्या अमृतमहोत्सवी वर्षाची सुरुवात झाली. जिल्हा प्रशासनाच्या वतीने ऑपरेशन पोलोच्या स्मृतींना उजाळा देण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले होते. शाळकरी विद्यार्थी, सर्वसामान्य नागरिक आणि सायकलपटूंनी धाराशिव ते तुळजापूर असा प्रवास करत देशभक्तीपर घोषणा देत ७५ वर्षापूर्वी मराठवाडा मुक्तिसाठी शहीद झालेल्या जवानांना मानवंदना दिली. तुळजापुरात मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या वेळी शहीद झालेल्या

सैनिकांच्या वारसांचा सत्कार करण्यात आला. जिल्ह्यात ७५ हजार वृक्षलागवड व प्रत्येक ग्रामपंचायतीत ७५ दिव्यांचे दीपोत्सव या उपक्रमाला जिल्हाभरात उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला.

प्रतिज्ञा :

छत्रपती संभाजीनगर येथे आयोजित मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त ध्वजारोहण कार्यक्रमात मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी उपस्थितांना मराठवाडा विकासाची प्रतिज्ञा दिली.

१. स्वतंत्र भारताचे नागरिकत्व देणाऱ्या आणि वैभवशाली महाराष्ट्राशी जोडणाऱ्या मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा आम्ही सार्थ अभिमान बाळगू...
२. हा मुक्तिसंग्राम अनेक ध्येयवादी स्वातंत्र्यसैनिकांच्या अमूल्य बलिदानातून आणि जनतेच्या सक्रिय पाठिंब्यातून सिद्ध झाला आहे, याची आम्ही कृतज्ञतापूर्वक जाणीव ठेवू...
३. मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाच्या अमृतमहोत्सव वर्षात सदैव आम्ही सानंद वचनबद्ध राहू...

सहायक संचालक (माहिती)
संचालक माहिती कार्यालय, छत्रपती संभाजीनगर.

निर्णायक लढा ठरलेल्या उमरी येथे ज्येष्ठ इतिहासतज्ज्ञ डॉ.प्रभाकर देव यांच्या विशेष व्याख्यानेचे आयोजन करण्यात आले होते. यासोबतच मराठवाड्यातील ज्येष्ठ इतिहासतज्ज्ञांच्या मुलाखती, भाषणे यांना युट्यूबच्या माध्यमातून देण्यात आलेल्या प्रसिद्धीला मोठा प्रतिसाद मिळाला. पालकमंत्री गिरीश महाजन यांच्या मार्गदर्शनाखाली जिल्हाभरात आयोजित करण्यात आलेल्या विविध कार्यक्रमांना चांगला प्रतिसाद मिळाला.

मराठवाडा मुक्तिसंग्रामाचा जागर

हिंगोली : मराठवाडा मुक्तिसंग्राम दिनानिमित्त पालकमंत्री संदीपानराव भुमरे यांच्या हस्ते ध्वजारोहण करण्यात आले.

मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली छत्रपती संभाजीनगर येथे झालेल्या राज्य मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत विविध लोकाभिमुख निर्णय घेण्यात आले. मराठवाड्याचा कायापालट घडवणारा तब्बल ४६ हजार ५७९ कोटी ३४ लाख रुपयांचा संकल्प मुख्यमंत्र्यांनी पत्रकार परिषदेत जाहीर केला.

मराठवाड्याचा कायापालट करण्याचा संकल्प

किशोर गांगुर्डे

मराठवाड्यात विकासकामे, योजनांसाठी ३७ हजार १६ कोटी रुपये खर्च करण्यात

येणार आहे. राज्य मंत्रिमंडळ बैठकीमध्ये राज्य/मराठवाड्यासाठी ९ हजार ४३७ कोटी ९० लाख खर्चाचे निर्णय घेण्यात आले. मराठवाड्याच्या विकासासाठी एकूण ४६

हजार ५७९ कोटी ३४ लाख खर्च करण्यात येणार आहेत.

विभागनिहाय घेण्यात आलेले निर्णय

जलसंपदा विभाग

- मराठवाड्यातील पश्चिम वाहिनी नद्यांचे समुद्रात वाहून जाणारे पाणी गोदावरी खोऱ्यात वळवणार. २२.९अ.घ.फूट पाणी वळवण्यासाठी १४ हजार ४० कोटींची योजना राबवणार.
- पैठण येथील संत ज्ञानेश्वर उद्यानाचे रूप पालटवणार. १५० कोटी.
- वैजापूर तालुक्यातील शनिदेवगावला उच्चपातळीचा बंधारा. १७९३ हे. क्षेत्र सिंचित होणार. २८५ कोटी ६४ लाख रुपये.

नियोजन विभाग

- विविध तीर्थक्षेत्रांचा विकास करणार.
- वेरूळ येथील श्री क्षेत्र घृणेश्वर मंदिराचा सुधारित विकास आराखडा. १५६.६३ कोटी रुपये.
- श्री तुळजाभवानी मंदिराचा १३२८ कोटींचा विकास आराखडा.
- श्री क्षेत्र औढा नागनाथ तीर्थक्षेत्र विकास. ६०.३५ कोटी.
- उदगीर येथे बाबांच्या समाधी स्थळ विकास आराखड्यासाठी १ कोटी रुपये.
- सिल्लोड तालुक्यातील मोजे केळगावचे श्री मुर्डेश्वर महादेव मंदिर देवस्थानाच्या ४५ कोटींच्या विकास आराखड्यास मान्यता.
- पाथरी येथे साईबाबा तीर्थक्षेत्र विकास आराखडा. ९१.८० कोटी रुपये.

महिला व बालविकास विभाग

- मराठवाड्यातील ३४३९ अंगणवाड्यांच्या बांधकामांचा तीन वर्षांचा कालबद्ध कार्यक्रम. ३८६.८८ कोटी रुपये.

शालेय शिक्षण विभाग

- मराठवाड्याची राणी लक्ष्मीबाई स्व. दगडाबाई शेळके यांचे धोपटेश्वर येथे स्मारक उभारणार. ५ कोटी.
- मराठवाड्यातील स्वातंत्रसेनानीच्या गावातील शाळा भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदर्श शाळा योजनेतून विकसित करणार. ७६ तालुक्यांतून

मराठवाड्यात सुरू असलेल्या कामांची विभागनिहाय माहिती	
जलसंपदा	२१ हजार ५८० कोटी २४ लाख रुपये
सार्वजनिक बांधकाम	१२ हजार ९३८ कोटी ८५ लाख
पशुसंवर्धन, दुग्धविकास, मस्त्यव्यवसाय	३ हजार ३१८ कोटी ५४ लाख
नियोजन	१ हजार ६०८ कोटी २८ लाख
परिवहन	१ हजार १२८ कोटी ६९ लाख
ग्रामविकास	१ हजार २९१ कोटी ४४ लाख
कृषी विभाग	७०९ कोटी ४९ लाख
क्रीडा विभाग	६९६ कोटी ३८ लाख
गृह	६८४ कोटी ४५ लाख
वैद्यकीय शिक्षण	४९८ कोटी ६ लाख
महिला व बालविकास	३८६ कोटी ८८ लाख
शालेय शिक्षण	४९० कोटी ७८ लाख
सार्वजनिक आरोग्य	३५.३७ कोटी
सामान्य प्रशासन	२८७ कोटी,
नगरविकास	२८१ कोटी ७९ लाख
सांस्कृतिक कार्य	२५३ कोटी ७० लाख
पर्यटन	९५ कोटी २५ लाख
मदत व पुनर्वसन	८८ कोटी ७२ लाख
वन विभाग	६५ कोटी ४२ लाख
महसूल विभाग	६३ कोटी ६८ लाख
उद्योग विभाग	३८ कोटी
वस्त्रोद्योग	२५ कोटी
विधि व न्याय	३ कोटी ८५ लाख

शाळा निवडणार. विविध सुविधांसाठी १५ कोटी.

- बीड जिल्ह्यातील ऊसतोड कामगारांच्या मुलींसाठी कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय योजना. १६०० मुलींना लाभ. ८०.०५ कोटी रुपये.
- मराठवाड्यातील निजामकालीन शाळांची दुरुस्ती व पुनर्बांधणी करणार. २० टक्के लोकसहभागाची अट शिथिल. २०० कोटी खर्च.
- परभणी जिल्ह्यातील सोनपेठ आणि पालम तालुक्यांमध्ये कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय सुरू करणार. ४०० मुलींना शिक्षण घेणे शक्य. २०.७३ कोटी खर्च.

क्रीडा विभाग

- परभणी जिल्हा क्रीडा संकुलासाठी कृषी विभागाची जागा मंजूर. १५ कोटी रुपये.
- छत्रपती संभाजीनगर येथे क्रीडा विद्यापीठ स्थापण्यासाठी समिती गठित. ६५६.३८ कोटी खर्चून अद्ययावत क्रीडा विद्यापीठ उभारणार.
- छत्रपती संभाजीनगर येथे कलाग्रामच्या जागेवर एमआयडीसी आणि मनपा यांच्या संयुक्त विद्यमाने आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट स्टेडियम उभारणार.
- परळीत ५ कोटींचे तालुका क्रीडा संकुल उभारणार.
- उदगीर तालुक्यात जळकोट येथे ५ कोटी खर्चून क्रीडा संकुल उभारणार.
- परभणी जिल्हा क्रीडा संकुलाचे अद्ययावतीकरण करण्यासाठी १५ कोटी रुपयांस मंजुरी.

पशुसंवर्धन विभाग

- मराठवाड्यात दुधाची क्रांती येणार. सर्व जिल्ह्यांतील ८,६०० गावांत दुधाळ जनावरांचे वाटप. ३,२२५ कोटी रुपये.
- तुळजापूर तालुक्यात शेळी समूह योजना राबवण्यासाठी १० कोटी रुपये.
- देवणी या गोवंशीय प्रजातीच्या उच्च दर्जाची वंशावळ निवड - ४ कोटी रुपये.

पर्यटन विभाग

- फर्दापूर, छत्रपती संभाजीनगर येथे छत्रपती शिवाजी महाराज संकल्पना उद्यान उभारणार. प्रत्येकी ५० कोटी रुपये.

- उदगीर तालुक्यातील हत्तीबेट येथे पर्यटनस्थळ- ५ कोटी रुपये.
- अंबड येथील मत्स्योदरीदेवी संस्थानाचा विकास. ४० कोटी रुपये.

सांस्कृतिक कार्य विभाग

- मराठवाड्यातील विविध स्मारके, प्रसिद्ध मंदिरांचा विकास. अंबेजोगाई, संगमेश्वर, तर, महादेव मंदिर माणकेश्वर, तेर मंदिर, महालक्ष्मी मंदिर, होट्टल मंदिर, भोग नृसिंह, गुप्तेश्वर मंदिर धाराशूर, चारठाणा मंदिर समूह, आदी. २५३ कोटी ७० लाख रुपये.

महसूल विभाग

- बीड जिल्हाधिकारी इमारत उभारणार. ६३.६८ कोटी रुपये.
- लातूर येथे जिल्हाधिकारी कार्यालयाची मध्यवर्ती प्रशासकीय शासकीय इमारत.

वन विभाग

- लातूर, वडवाव, नागनाथ टेकडी आदींचा विकास करणार. ५.४२ कोटी रुपये.
- माहूर येथे वनविश्रामगृह बांधणार.

मदत व पुनर्वसन

- वसमत मौजे कुरुंदा येथे पूर प्रतिबंधात्मक उपाययोजना राबवण्यासाठी ३३.०३ कोटी रुपये.
- मराठवाड्यातील आपत्ती व्यवस्थापन यंत्रणा मजबूत करणार. प्रादेशिक आपत्ती प्रतिसाद केंद्र आणि जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन केंद्राचे बळकटीकरण. ५५.६९ कोटी रुपये खर्च.
- धारूर तालुक्यातील सुकळी या गावाचे पुनर्वसन.

उद्योग विभाग

- आष्टीला कृषिपूरक क्षेत्रासाठी एमआयडीसी उभारणार. ३८ कोटी रुपये.
- वसमत, चाकूर, वडवणी (पुसरा), मौजे सिरसाळा ता. परळी येथे एमआयडीसी स्थापन करणार.
- उदगीर आणि जळकोट येथे एमआयडीसी मंजूर.

कौशल्य विकास विभाग

- धाराशिव विश्वकर्मा रोजगार योजना राबवणार.

सार्वजनिक बांधकाम विभाग

- मराठवाड्यातील रस्ते सुधारणार. ३०० कि.मी. लांबीच्या रस्त्यांची कामे हाती घेणार. २४०० कोटी रुपये.
- नाबाई अर्थसाहाय्यातून मराठवाड्यात ४४ कामे हाती घेणार. १०९ कोटी रुपये.
- हायब्रीड अॅन्युईटी योजनेतून मराठवाड्यातील १०३० कि.मी. लांबीचे रस्ते सुधारणार. १० हजार ३०० कोटी रुपये.
- औसा तालुक्यातील मातोळा येथे; तसेच कंधार तालुक्यातील मौजे कल्हाळी येथे हुतात्म्यांचे स्मारक उभारणार.
- लोहारा तालुक्यातील मौजे हिप्परगा येथे बहुउद्देशीय इमारत उभारणार.
- लातूर-बार्शी-टेंभुर्णी महामार्ग चार पदरी करणे.

ग्रामविकास विभाग

- मराठवाड्यातील ७५ ग्रामपंचायतींना आता स्वतःचे कार्यालय मिळणार आहे. पुढील ३ वर्षात १८० कोटी रुपये देणार. स्व. बाळासाहेब ठाकरे स्मृती मातोश्री ग्रामपंचायत बांधणी योजनेतर्गत.

ऊर्जा विभाग

- परळी औष्णिक विद्युत केंद्र येथील प्लांट्सना मंजुरी.

गृह विभाग

- नांदेड शहरात सीसीटीव्हीचे जाळे. १०० कोटी रुपये.
- १८ निजामकालीन पोलीस स्टेशन्सचा होणार कायापालट. ९२.८० कोटी रुपये.
- छत्रपती संभाजीनगर येथील क्रांती चौक पोलीस ठाणे इमारत आणि निवासस्थाने; तसेच मिल कॉर्नर येथील निवासस्थाने. १९१ कोटी ६५ लाख रुपये.

परिवहन विभाग

- छत्रपती संभाजीनगर विभागात आधुनिक ११९७ ई-बसेस चालवणार. ४२१ कोटी रुपयांस मान्यता.

- छत्रपती संभाजीनगर विभागात वाहन निरीक्षण व परीक्षण केंद्र स्थापन करणार. १३५.६१ कोटी रुपये.
- राज्यातील ९ राष्ट्रीय महामार्गावर (इंटेलिजन्स ट्राफिक मॅनेजमेंट सिस्टिम) बसवणार.

नगरविकास विभाग

- मराठवाड्यातील विविध शहरांमधील मूलभूत सोयीसुविधा विकासासाठी रुपये ६४०.२९ कोटी रुपये निधी . त्यापैकी रुपये ५३४.७४ कोटी रुपये नगरपरिषद/नगरपंचायत क्षेत्रासाठी, तर ५०५.५५ कोटी रुपये महानगरपालिका क्षेत्रासाठी मंजूर.
- केंद्रपुरस्कृत अमृत २.० - छत्रपती संभाजीनगर शहरासाठी २७४०.७५ कोटी रुपये किमतीचा पाणीपुरवठा प्रकल्प २७५.६८ कोटी रुपये किमतीचा मलनिस्सारण प्रकल्प, तर २.७८ कोटी रुपये किमतीचा सरोवर पुनरुज्जीवनाचा प्रकल्प असे एकूण ३०५९.२१ कोटी रुपये किमतीचे प्रकल्प मंजूर करण्यात आले आहेत.
- नांदेड वाघाळा महानगरपालिकेसाठी ३२९.१६ कोटी रुपये किमतीचा मलनिस्सारण प्रकल्प.
- भूम नगरपरिषदेसाठी १.८३ कोटी रुपये किमतीचा सरोवर पुनरुज्जीवनाचा प्रकल्प.
- माहूर नगरपरिषदेसाठी २४.६२ कोटी रुपये किमतीचा सरोवर पुनरुज्जीवनाचा प्रकल्प.
- पेठ उमरी नगरपंचायतीसाठी ३.६० कोटी रुपये किमतीचा सरोवर पुनरुज्जीवनाचा प्रकल्प.
- औढा नागनाथ तीर्थक्षेत्रासाठी ३६.४४ कोटी रुपये किमतीचा पाणीपुरवठा प्रकल्प.
- खुलताबाद शहरासाठी २१.३२ कोटी रुपये किमतीचा पाणीपुरवठा प्रकल्प.
- नळदुर्ग शहरासाठी ९३.४२ कोटी रुपये किमतीचा रस्ते विकास प्रकल्प.
- माजलगाव शहरासाठी ४६.५४ कोटी रुपये किमतीचा रस्ते विकास प्रकल्प.
- तुळजापूर तीर्थक्षेत्रासाठी १५८.५२ कोटी रुपये किमतीचा रस्ते विकास प्रकल्प.
- उमरगा शहरासाठी १२६.८२ कोटी रुपये किमतीचा रस्ते विकास प्रकल्प.

- अंबड शहरातील भुयारी गटार प्रकल्प १६.५६ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- जालना शहर पाणीपुरवठा प्रकल्पांमध्ये ३५ एमएलडी क्षमतेचे अंबड येथे जलशुद्धीकरण केंद्र व १५ एमएलडी क्षमतेचे जालना येथे जलशुद्धीकरण केंद्र बांधण्यासाठी ५६ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- श्री क्षेत्र परळी वैजनाथ ज्योतिर्लिंग विकास आराखडा - २८६.६८ रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.
- परभणी शहराचा ४०८.८३ कोटी रुपये किमतीचा मलनिस्सारण प्रकल्प मंजूर करण्यात येईल.
- लातूर रस्ते विकास प्रकल्प ४१.३६ कोटी रुपये मंजूर करण्यात येईल.
- उदगीर नगरपरिषदेस नाट्यगृहाच्या बांधकामासाठी १२ कोटी रुपये निधी मंजूर करण्यात येईल.
- नांदेड वाघाळा महानगरपालिका क्षेत्रातील कार्यान्वित असलेल्या घनकचरा प्रकल्प व प्रगतिपथावर असलेल्या बायोगॅस प्रकल्पासाठी ८.०७ कोटी रुपये निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

माहिती व तंत्रज्ञान संचालनालय

- मराठवाड्यात ४३२ ग्रामपंचायतींना भारतनेट जोडणी वर्षभरात देणार. २८६ कोटी रुपये.
- छत्रपती संभाजीनगर व नांदेड येथे विद्यापीठ परिसरात मराठवाडा मुक्तिसंग्राम लढ्यासाठी माहिती संग्रहालय.

रोजगार हमी योजना

- मराठवाड्यात ४ लाख विहिरींचा कार्यक्रम राबवणार.

कृषी विभाग

- मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांसाठी बीड येथे सीताफळ आणि इतर फळांवर प्रक्रिया उद्योग. ५ कोटी रुपये.
- हिंगोलीतील हरिद्रा संशोधन केंद्रासाठी १०० कोटी रुपये.
- अंबाजोगाई येथील शासकीय कृषी महाविद्यालयात मुलामुलीचे वसतिगृह सुरू. १०५ कोटी रुपये.

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

- आष्टी येथे उप जिल्हा रुग्णालय, अहमदपूर, चाकूर, माजलगाव येथे ट्रॉमा केअर सेंटर.
- किनगाव ग्रामीण रुग्णालय बांधकाम. एकूण निधी ३५ कोटी ३७ लाख रुपये.

मृदू व जलसंधारण विभाग

- अहमदपूर तालुक्यातील मानार नदीवर ९ कोल्हापुरी बंधारे.
- आष्टी आणि शिरूर तालुक्यात कोल्हापूर बंधार्यांचे लातूर टाईप बॅरेजमध्ये रूपांतर आणि गंगाखेड तालुक्यातील मासोळी, घळाटी, टोकवाडी आणि पोखर्णी नदीवर सिमेंट नाले बंधारे.

अल्पसंख्याक विकास

- छत्रपती संभाजीनगर येथे अल्पसंख्याक आयुक्तालय व जिल्हास्तरावर स्वतंत्र कार्यालय.
- पारंपरिक शिक्षणाबरोबर बोर्डाच्या शालेय अभ्यासक्रमाचे शिक्षण देणारे मदरशांचे अनुदान २ लाखांवरून १० लाख करणे.

इतर घोषणा

- परळी वैजनाथ विकास आराखड्यात आयुर्वेद पार्कचा समावेश,
- वेरूळ येथे शहाजी राजे भोसले यांचे स्मारक.

छत्रपती संभाजीनगर, धाराशिव

नामकरण फलकांचे अनावरण

छत्रपती शिवाजी महाराज की जय... छत्रपती संभाजी महाराज की जय... या जयघोषाच्या निनादात छत्रपती संभाजीनगर महसुली विभागाचे आणि धाराशिव जिल्हा नामकरण फलकांचे अनावरण मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे, उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांच्या हस्ते करण्यात आले. यावेळी छत्रपती संभाजीनगर महसुली विभाग, जिल्हा, तालुका, गाव आणि धाराशिव जिल्हा, तालुका, गाव या नामकरण फलकांचे अनावरण करण्यात आले.

संचालक (माहिती), संचालक माहिती कार्यालय, छत्रपती संभाजीनगर तथा मा. मुख्यमंत्री महोदयांचे जनसंपर्क अधिकारी.

प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या ७३व्या वाढदिवसानिमित्त संपूर्ण राज्यात 'नमो ११ कलमी कार्यक्रम' राबवण्याचा निर्णय मंत्रिमंडळाने घेतला आहे, छत्रपती संभाजीनगर येथे मराठवाडा मुक्तिसंग्रामदिनी मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी पत्रकार परिषदेत या अभियानाची घोषणा केली. 'नमो ११ कलमी' कार्यक्रमात समाविष्ट असलेल्या विविध घटकांवर टाकलेला हा दृष्टिक्षेप...

पाणी उपलब्ध करून देत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्याबरोबरच याच शेततळ्यातून मत्स्यव्यवसायासारखे शेतीसंलग्न व्यवसाय उभारण्यावरही भर देण्यात येणार आहे.

नमो आत्मनिर्भर व सौर ऊर्जा गाव

या अभियानातून ७३ आत्मनिर्भर गावे विकसित करण्यात येणार आहेत. बेघरांना किंवा कच्च्या घरात राहणाऱ्यांना पक्की घरे बांधून देणे, घरांमध्ये शौचालय बांधून त्याचा वापर होण्यासाठी प्रयत्न करणे,

नमो ११ कलमी कार्यक्रम

नमो महिला सशक्तीकरण

नमो ११ कलमी कार्यक्रमात नमो महिला सशक्तीकरण अभियान राबविण्यात येणार असून ७३ लाख महिलांना शासकीय योजनांचा लाभ देण्यात येणार आहे. ४० लाख महिलांना शक्ती गटाच्या प्रवाहात जोडण्यासोबतच २० लाख नवीन महिलांच्या शक्ती गटाची जोडणी करण्यात येणार आहे. अभियानांतर्गत ५ लाख महिलांना रोजगार व तांत्रिक प्रशिक्षण, ५ लाख महिलांना उद्योग उभारणीसाठी भांडवल; तसेच ३ लाख महिला उद्योजिकांना बाजारपेठ व ग्राहक उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

नमो कामगार कल्याण

भारत उभारणीसाठी योगदान देणाऱ्या हातांचा सन्मान म्हणून 'नमो कामगार कल्याण अभियान' अंतर्गत ७३ हजार बांधकाम कामगारांना सुरक्षा संच उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

'नमो ११ कलमी' कार्यक्रमात सर्व घटकांचा समावेश

जगभरात भारताचा गौरव आणि सन्मान वाढवण्यात प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांचे मोलाचे योगदान आहे. जी-२० परिषदेचे अध्यक्षपद भारताला मिळणे ही देशाच्या दृष्टीने गौरवाची बाब आहे. राज्याच्या ज्या शहरांमध्ये ही परिषद झाली, त्या ठिकाणी आपल्या शासनाने घेतलेल्या निर्णयांची माहिती इतर देशांपर्यंत पोहोचवण्याची संधी या परिषदांच्या माध्यमातून मिळाली.

दिल्ली येथे झालेल्या जी २० च्या बैठकीत प्रधानमंत्री यांनी घेतलेल्या निर्णयांना, ठरावांना विविध देशांचे राष्ट्राध्यक्ष, प्रधानमंत्र्यांनी एकमुखाने संमती दिली. 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा आपला मूलमंत्र आहे. 'सबका विकास, सबका साथ, सबका प्रयास, सबका विश्वास' या ठरावावरही एकमुखाने शिक्कामोर्तब करण्यात आला. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या वाढदिवसाचे औचित्य साधून 'नमो ११ कलमी' कार्यक्रम घोषित केला आहे. यात समाजातील सर्व घटकांच्या कल्याणाचा विचार करण्यात आला आहे. या सर्व कार्यक्रमांच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीवर विशेष लक्ष राहणार आहे.

- एकनाथ शिंदे, मुख्यमंत्री

नमो शेततळी

या अभियानांतर्गत ७३ हजार शेततळ्यांची उभारणी करण्यात येणार असून पडणाऱ्या प्रत्येक पावसाचा थेंब अन् थेंब याद्वारे साठवण्यात येणार आहे. शेततळ्यांच्या माध्यमातून शेतीला मुबलक

पक्क्या रस्त्यांचे जाळे उभारणे, गरजू नागरिकांना गावातच रोजगार उपलब्ध करून देणे, महिलांचे सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरण करणे, पाण्याच्या बाबतीत पूर्णपणे स्वावलंबी बनवणे, दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना पूर्णपणे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवणे, सेंद्रिय शेतीसाठी मार्गदर्शन व साह्य, सेंद्रिय उत्पादनांसाठी विशेष बाजारपेठ, उत्पादन निर्यातीसाठी मार्गदर्शन, उत्पादनावर प्रक्रियेसाठी मार्गदर्शन व ७३ यशस्वी प्रगतशील शेतकऱ्यांचा गौरव या अभियानातून करण्यात येणार आहे.

नमो गरीब व मागासवर्गीय सन्मान

गरीब व मागासवर्गीय वस्त्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी 'नमो गरीब व मागासवर्गीय सन्मान अभियान' राबवण्यात येणार आहे. प्रधानमंत्री आवास

योजनेच्या माध्यमातून गरीब व मागासवर्गीयांना पक्की घरे बांधून देण्यात येणार आहेत. तसेच वस्त्यांमध्ये पक्क्या रस्त्यांची उभारणी, घरांमध्ये वीज पुरवठा, समाजप्रबोधनाचे काम व्हावे, यासाठी समाजमंदिराची उभारणी, गरीब व मागासवर्गीय महिलांना सामाजिक व आर्थिक सक्षम होण्यासाठीही या अभियानातून मदत करण्यात येणार आहे.

नमो ग्राम सचिवालय

या अभियानाच्या माध्यमातून प्रत्येक जिल्ह्यात ७३ ग्रामपंचायत कार्यालयांची उभारणी करण्यात येणार आहे. ग्रामपंचायतीमध्ये सर्व आधुनिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येणार असून याठिकाणी पूर्णपणे सौर ऊर्जेचा वापर होण्यासाठीचे नियोजन करण्यात येणार आहे. सर्व ग्रामपंचायत कार्यालयांमध्ये वेगवान इंटरनेट सुविधा देण्यात येणार असून संपूर्ण गावाचे नियंत्रण कक्षाची उभारणीही याद्वारे करण्यात येणार आहे.

नमो आदिवासी स्मार्ट शाळा

आदिवासी स्मार्ट शाळांची उभारणी व सुधारणा करण्याबरोबरच ७३ विज्ञान केंद्रे या अभियानांतर्गत उभारण्यात येणार आहेत. आधुनिक संसाधनयुक्त शाळांच्या उभारणी, वेगवान इंटरनेट सुविधा, विद्यार्थ्यांना नवीन तंत्रज्ञान व डिजिटल शिक्षण, अंतराळविषयक व विज्ञानातील महत्त्वाच्या विषयांबाबत मार्गदर्शन, महत्त्वाच्या शोधांबाबत माहिती, प्रशिक्षण

वर्ग, विज्ञान प्रयोगशाळा; तसेच अंतराळ दर्शन आदी सुविधा या शाळांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.

नमो दिव्यांग शक्ती

या अभियानाद्वारे दिव्यांग पुनर्वसन केंद्रांची उभारणी करण्यात येणार आहे. अभियानस्वरूपात दिव्यांगांचे सर्व्हेक्षण व ओळख निश्चित करण्यात येणार आहे. दिव्यांगांना दिव्यांग प्रमाणपत्र, परिवहन व रेल्वे पास आणि इतर सुविधा उपलब्ध

करून देण्यात येणार आहे. दिव्यांगांना आवश्यक साहित्य उपलब्ध करून देण्याबरोबरच त्यांच्यासाठी राबवण्यात येणाऱ्या योजनांचा लाभ देणे, दिव्यांगांना तांत्रिक व व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे,

दिव्यांगांना व्यवसाय उभारण्यासाठी भांडवल व कर्ज देण्याबरोबरच दिव्यांगांचे व त्यांच्या पालकांचे या अभियानातून समुपदेशन करण्यात येणार आहे.

नमो क्रीडा मैदान व उद्यान

७३ सुसज्ज क्रीडा मैदाने व उद्यानांची उभारणी या अभियानाद्वारे करण्यात येणार आहे. यातून खेळाडूंना मैदानी क्रीडा सुविधा देण्याबरोबरच खेळाडूंचे समुपदेशन करून त्यांच्या सक्षमीकरणावर भर देण्यात येणार आहे.

नमो शहर सौंदर्यीकरण

७३ ठिकाणी शहर सौंदर्यीकरण प्रकल्प राबवण्यात येणार आहे. शहरातील जीवनमान उंचावण्यासाठी बगिचे, तलाव, रस्ते, पदपथ, दुभाजक, चौक अशा सार्वजनिक ठिकाणी सौंदर्यीकरण करण्यात येणार आहे. लोकसहभागाच्या माध्यमातून सौंदर्यीकरण टिकून राहावे यासाठीही प्रयत्न करण्यात येणार आहेत.

नमो तीर्थस्थळ व गडकिल्ले संरक्षण

या अभियानातून ७३ ऐतिहासिक धार्मिक स्थळांची सुधारणा करण्यात येणार आहे. ऐतिहासिक व पुरातन मंदिरांचा जीर्णोद्धार, प्राथमिक सुविधा उपलब्ध करून देणे, डिजिटल दर्शन, परिसर सुशोभिकरण व स्वच्छता आदी कामे या अभियानातून करण्यात येणार आहेत.

'नमो ११ कलमी कार्यक्रम' : एक दृष्टिक्षेप

- नमो महिला सशक्तीकरण अभियान - ७३ लाख महिलांना शासकीय योजनांचा लाभ
- नमो कामगार कल्याण अभियान - ७३ हजार बांधकाम कामगारांना सुरक्षा संच
- नमो शेततळी अभियान - ७३ हजार शेततळ्यांची उभारणी
- नमो आत्मनिर्भर व सौर ऊर्जा गाव अभियान - ७३ गावे आत्मनिर्भर करणार
- नमो गरीब व मागासवर्गीय सन्मान अभियान - सर्वांगीण विकास करणार
- नमो ग्राम सचिवालय अभियान - प्रत्येक जिल्ह्यात ७३ ग्रामपंचायत कार्यालयांची उभारणी
- नमो आदिवासी स्मार्ट शाळा अभियान - स्मार्ट शाळांची उभारणी
- नमो दिव्यांग शक्ती अभियान - दिव्यांग पुनर्वसन केंद्र उभारणार
- नमो क्रीडा मैदान व उद्यान अभियान - सुसज्ज क्रीडा मैदाने व उद्यानांची उभारणी
- नमो शहर सौंदर्यीकरण अभियान - ७३ शहरांमध्ये शहर सौंदर्यीकरण प्रकल्प राबविण्यात येणार
- नमो तीर्थस्थळ व गडकिल्ले संरक्षण अभियान - ७३ पवित्र व ऐतिहासिक धार्मिक स्थळांची सुधारणा

महाराष्ट्र राज्य हे विविधतेने नटलेले आहे. राज्यातील पुरातनकालीन मंदिरे, सुसज्ज लेणी, विस्तृत समुद्रकिनारा, ऐतिहासिक वारसा असलेली स्थळे पाहण्यासाठी जगभरातील पर्यटक भेट देतात. राज्याचा समृद्ध इतिहास व संस्कृती ही देशी व विदेशी पर्यटकांना भुरळ घालत असते. इतिहासाची साक्षीदार असलेली स्थळे युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळ यादीत समाविष्ट असून यामध्ये एलोरा, अजिंठा, मुंबईतील घारापुरीची किंवा एलिफंटा लेणी, छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस, आर्ट डेको इमारतींचे समूह अशी पाच ठिकाणे, तर नैसर्गिक वर्गवारीत पश्चिम घाटाचाही समावेश आहे.

ऐतिहासिक वैभव...

संध्या गरवारे-खंडारे

पर्यटनाचे बलस्थान असलेले हे वैभव नव्या पिढीपर्यंत पोहोचण्यासाठी विविध पर्यटन महोत्सवांचे आयोजन करणे, खासगी टूर ऑपरेटर्सच्या साहाय्याने पर्यटन सहलींचे आयोजन करणे, आदी पर्यटनासाठीचे विविध उपक्रम शासनामार्फत राबवण्यात येतात. युनेस्कोच्या जागतिक वारसास्थळ यादीत समाविष्ट असलेल्या राज्यातील स्थळांची थोडक्यात माहिती देत आहोत.

एलोरा लेणी (वेरूळ लेणी)

औरंगाबाद जिल्ह्यातील एलोरा लेणी स्थानिक बोलीमध्ये वेरूळ लेणी म्हणून ओळखल्या जातात. एलोरा किंवा एलापुरा, ही थोड्या काळासाठी राष्ट्रकुटाची राजधानी होती. लेणींचा सर्वात जुना संबंध १०व्या शतकात एक अरब भूगोलतज्ज्ञ अल-मास उदी यांनी केला आहे. इ.स.१३५२ मध्ये

सुल्तान हसन गंगू, बहमनी शासकाने लेण्यांना भेट दिली. ज्यांच्यासाठी या लेण्यातील त्यावेळी रस्ते दुरुस्त केले गेले. लीळाचरित्र आणि अमृतानुभवात या लेण्यांचा उल्लेख आहे.

महाराष्ट्रात १००० हून अधिक लेण्या आहेत, ज्या इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकापासून ते १२व्या शतकापर्यंतच्या कालावधीत अस्तित्वात आल्या. प्राचीन भारतीय कला आणि शैली वास्तुकलेचे एलोरा लेणी हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. एलोरा लेणी भारतातील परंपरेतील बुद्ध, ब्राह्मण आणि जैन या तीन प्रमुख धर्मांचे प्रतिनिधित्व करतात. ही लेणी दख्खन पट्ट्यातील कातळ (बेसॉल्ट) खडकातून खोदलेली आहेत. लेणी साधारण ६व्या शतकापासून ते ११व्या शतकापर्यंतची माहिती देते. एलोरा डोंगररांगेमध्ये एकूण १०० पेक्षा अधिक लेणी आहेत, त्यापैकी ३४ लेण्यांना बहुतेक पर्यटक भेट देतात. ३४ लेण्यांपैकी १ ते १२

बौद्ध लेणी, १३ ते २९ ब्राह्मणी लेणी आणि ३० ते ३४ जैन लेणी आहेत. एलोराच्या प्रेक्षणीय वास्तुशिल्प आणि शिल्पकलेची विपुलता आणि धार्मिक सुसंवाद याला १९८३ मध्ये युनेस्कोने 'जागतिक वारसा स्मारक' म्हणून घोषित केले आहे. येथून औरंगाबाद विमानतळ ३६ कि.मी. अंतरावर असून सर्वात जवळचे रेल्वे स्टेशन येथून ३६ कि.मी. असून या शिवाय खासगी बसेस व राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेस पर्यटकांसाठी उपलब्ध आहेत.

अजिंठा लेणी

औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव तालुक्यामध्ये अजिंठा लेणी इ.स.पूर्व २ रे शतक ते इ.स. ४थे शतक अशा प्रदीर्घ कालखंडात २९ बौद्ध लेणी कोरल्या आहेत. औरंगाबाद शहरापासून १०० ते ११० कि.मी. अंतरावर वाघूर नदीच्या परिसराशेजारी ही लेणी आहेत. ही लेणी नदीपात्रापासून १५-३० मीटर (४०-१०० फूट) उंचीवर विस्तीर्ण अशा डोंगररांगांमधील कातळांवर कोरल्या आहेत. प्राचीन भारतात धर्मशाळा, लेणी क्वचित मंदिरेसुद्धा मुख्यत्वे व्यापारी मार्गांवर विश्रांतीसाठी उभारण्यात येत असत. अजिंठा गावाजवळच्या लेण्यांची निर्मितीही याच उद्देशातून सुरू झाली असावी, असे मानले जाते. पुरातत्वशास्त्रीय पुराव्यानुसार ही लेणी दोन वेगवेगळ्या कालखंडात निर्माण केली गेली. ९, १०, १२, १३ व १५-अ ही लेणी हीनयान कालखंडात कोरली गेली असावीत. हा कालखंड साधारणतः इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकाच्या सुमारास सुरू झाला. या सगळ्या लेण्यांतून बुद्धांचे दर्शन स्तूप-रूपांत होते. या व्यतिरिक्त १ ते २९ क्रमांकांची लेणी साधारणतः ८००-९०० वर्षांनंतर (इ.स.च्या सहाव्या व सातव्या शतकाच्या आसपास) महायान कालखंडात निर्माण केली गेलेली असावीत. या लेण्यांतून बुद्धांचे सर्वसामान्य लोकांस परिचित असे रूप दिसून येते.

बौद्ध धर्माचा वारसा जतन करणारी प्रदीर्घ ऐतिहासिक कालखंडाची पार्श्वभूमी लाभलेली अजिंठा लेणी या भारताची जागतिक आंतरराष्ट्रीय पर्यटनासाठी ठळक ओळख करून देणाऱ्या महत्त्वाच्या लेणी आहेत. लेणी घनदाट जंगलाने वेढलेल्या

आहेत. भारताच्या केंद्रीय पर्यटन मंत्रालयाच्या प्रतिष्ठित पर्यटन स्थळ प्रकल्पात देशातील १२ पर्यटन स्थळांची निवड करण्यात आली असून, महाराष्ट्रातील अजिंठा व वेरूळच्या लेण्यांचा या यादीत समावेश आहे. अजिंठा लेणी ही जागतिक वारसा स्थान म्हणून युनेस्कोने १९८३ साली घोषित केली आहे. या लेण्यांना भारतातील पहिल्या जागतिक वारसा स्थळाचा मान आहे. जून २०१३ मध्ये महाराष्ट्राच्या सात आश्चर्यांची घोषणा करण्यात आली असता, त्यात अजिंठा लेणी हे प्रमुख आश्चर्य ठरले आहे. लेण्यांमधील चित्रांपैकी एका लेणीचे चित्र भारतीय चलनातील २० रुपयांच्या एका नोटेवर आहे.

अजिंठा लेण्यांत गौतम बुद्धाच्या विविध भावमुद्रा, तसेच बौद्ध तत्त्वज्ञानाला चित्रशिल्प रूपात व्यक्त करणाऱ्या शिल्पकलेचा अद्वितीय आविष्कार पाहायला मिळतो. अशी ही अजिंठा लेणी देशी पर्यटकांसोबतच प्रामुख्याने विदेशी पर्यटकांच्या सर्वाधिक पसंतीचे पर्यटन स्थळ ठरले आहे. चित्र-शिल्पकलेचा नितांत सुंदर अनुभव देणाऱ्या या लेण्यांमधून त्या काळात वापरण्यात आलेल्या रंगछटा पर्यटकांना पाहावयास मिळतात. अजिंठा येथे एकूण २९ लेण्यांपैकी हीनयान कालखंडातील लेण्यांमधली ९व्या व १०व्या क्रमांकाची लेणी ही चैत्यगृहे आहेत व १२, १३ आणि १५-अ क्रमांकाचे लेणे हे विहार आहे. महायान कालखंडातील लेण्यांपैकी १९, २६ व २९ क्रमांकाची लेणी चैत्यगृहे असून १, २, ३, ५, ६, ७, ८, ११, १४, १५, १६, १७, १८, २०, २१, २२, २३, २४, २५, २७ व २८ क्रमांकांची लेणी विहार आहेत. या लेण्यांचे क्रमांक त्यांच्या निर्मिती कालानुक्रमानुसार दिलेले नसून एकापाठोपाठ एक येणाऱ्या लेण्यांनुसार दिले आहेत. अजिंठ्यातील चित्रे ही प्रामुख्याने बुद्धांच्या

जीवनावर आधारित जातक कथांचे चित्रण करतात. बुद्धांच्या जन्मापूर्वीपासूनच्या कथा यामध्ये समाविष्ट आहेत. या कथांमधून सांस्कृतिक दुवे तसेच नीतिमूल्याे दिसून येतात. बुद्धाचे आयुष्य, त्याचे विविध अवतार, त्याचे पुढील जन्म असे सर्व वर्णन या जातक कथांमध्ये दिसून येते. भिंतींवरील जातकांची चित्रे ही बोधप्रद आहेत. दहाव्या आणि अकराव्या लेण्यातील सातवाहनकालीन चित्रकला पाहून तत्कालीन चित्रकारांचे कौशल्य लक्षात येते. एका चित्रात अनेक लोकांचा समूह चित्रित करण्याची या चित्रकारांची हातोटी विलक्षण आहे. येथून औरंगाबाद विमानतळ १०८ कि.मी. अंतरावर असून सर्वात जवळचे रेल्वे स्टेशन येथून १०८ कि.मी. असून या शिवाय खासगी बसेस व राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसेसही पर्यटकांसाठी उपलब्ध आहेत.

घारापुरीची लेणी किंवा एलिफंटा लेणी

घारापुरीची लेणी किंवा एलिफंटा लेणी ही मुंबईपासून ६-७ मैल अंतरावर लहान बेटावर खोदली आहे. त्याचे प्राचीन नाव श्रीहरी असून या बेटावरील अवाढव्य दगडी हत्तीमुळे त्यास पाश्चात्यांनी एलिफंटा हे नाव दिले. १९८७ साली या लेण्यांना युनेस्को वारसा स्थळ म्हणून घोषित करण्यात आले. शिल्पाकृती, त्यांची घडण, पेहराव वगैरेंवरून जेम्स बर्जेस, जेम्स फर्ग्युसन, भगवानलाल इंद्राजी इ. पुरातत्त्ववेत्त्यांनी ही लेणी आठव्या-नवव्या शतकांत खोदलेली तसेच राष्ट्रकुटांची असावीत असे अनुमान काढले आहे. येथील आकृत्या गुप्त व शक परंपरांशी निगडित

असल्यामुळे चालुक्य राजा दुसरा पुलकेशी याने हर्षवर्धनाच्या पराभवानंतर ही लेणी खोदली, असेही म्हटले जाते. येथील शिल्पकाम शैव संप्रदायाचे आहे. त्यात अनेक वेचक, निवडक शिवकथा समूर्त झालेल्या दिसतात. या लेण्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथील स्तंभ आणि शिल्पे यांची रचना वेरूळच्या दुमर लेण्यांसारखी आहे.

घारापुरी लेण्यांत एकूण पाच लेण्यांचा समूह आहे. यामधील मुख्य (शिव) लेणी क्र. १ किंवा ज्यास महाकाय गुहा असे म्हणतात, ती २७ मीटर (८९ फूट) वर्गाचा मंडप आहे. या लेणीमध्ये भव्य दालन असून मध्यभागी एक भव्य त्रिमुखी मूर्ती आहे. मूर्तीचे खोदकाम उत्थित पद्धतीचे असून प्रतिमेभोवती प्रदक्षिणापथ नाही. शिरस्त्राणासह त्रिमूर्तीची उंची ५.२३ मी. असून यात विधाता, त्राता आणि संहारक अशी तिन्ही अंगे कोरली आहेत. काही शिल्पांची फार मोठ्या प्रमाणावर मोडतोड झालेली असून १७व्या-१८व्या शतकांत पोर्तुगीज सैनिकांनी नेमबाजीचा सराव करण्याकरिता अनेक शिल्पे बंदुकी व तोफा यांच्या गोळ्यांनी छिन्नविच्छिन्न केली. त्याचप्रमाणे झिरपणाऱ्या पाण्यामुळे गुहांमध्ये नासधूस होत असते. याकरिता भारतीय पुरातत्त्व खात्याने चिरांत दाबाने सिमेंट भरणे, पाणी जाण्याकरिता पन्हाळ्या खोदणे, वरचे छत तोलून धरण्याकरिता दगडी खांब उभारणे इ. महत्त्वाची कामे कुशलतेने हाती घेतली आहेत.

आग्नेय दिशेला लेणी क्र. २ असून ती अपूर्ण आहे. लेणी क्र. ३ ही लेणी क्रमांक २ च्या पुढे आहे. सहा खांब असलेला सभामंडप आणि मंडप आहे. लेणी क्र. ४ ही बहुतांश नष्ट झालेली आहे. तसेच व्हरांड्यात काही स्तंभ नाहीत. लेणी क्र. ५ अपूर्ण आणि जीर्णवस्थेत आहे, त्यात कोणतेही कलात्मक अवशेष नाहीत. मुख्य लेण्यांव्यतिरिक्त उरलेल्या लेण्यांतही काही मूर्ती आहेत.

घारापुरीतील काही शिल्पाकृती सध्या मुंबईच्या छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयात (प्रिन्स ऑफ वेल्स) ठेवलेल्या आहेत.

छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस

मुंबईतील छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस, पूर्वी व्हिक्टोरिया टर्मिनस स्टेशन म्हणून ओळखले जात होते, हे भारतातील व्हिक्टोरियन गॉथिक रिवायल्व्हल आर्किटेक्चरचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे, जे भारतीय पारंपरिक स्थापत्यकलेतून व्युत्पन्न केलेल्या विषयाशी मिश्रित आहे. ब्रिटिश वास्तुविशारद एफ.डब्ल्यू. स्टीव्हन्स यांनी डिझाइन केलेली ही इमारत 'गॉथिक सिटी आणि भारताचे प्रमुख आंतरराष्ट्रीय व्यापारी बंदर म्हणून (बॉम्बेचे) मुंबईचे प्रतीक बनले. उत्तर मध्ययुगीन इटालियन मॉडेल्सवर आधारित उच्च व्हिक्टोरियन गॉथिक डिझाईननुसार, १८७८ मध्ये सुरू होऊन टर्मिनल १० वर्षांमध्ये बांधले गेले. त्याचे उल्लेखनीय दगडी घुमट, बुर्ज, टोकदार कमानी ग्राऊंड प्लॅन पारंपरिक भारतीय

राजवाड्याच्या वास्तुकलेच्या जवळ आहेत. हे दोन संस्कृतींच्या साम्यांचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे, कारण ब्रिटिश वास्तुविशारदांनी भारतीय कारागिरांसोबत काम करून भारतीय स्थापत्य परंपरा आणि मुहावरे यांचा समावेश करून मुंबईसाठी एक नवीन शैली तयार केली.

छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस (पूर्वीचे व्हिक्टोरिया टर्मिनस) ही इमारत ब्रिटिश, इटालियन आणि भारतीय वास्तुशिल्प नियोजन आणि भारतीय रेल्वेसाठी तिचा वापर यांची अभिव्यक्ती आहे. संपूर्ण इमारत, संपूर्ण रचना अखंडता राखून ठेवते. त्याचा दर्शनी भाग, बाह्य दृश्य आणि वापर मूळ

आहे. इमारतीचा परिसर हा भारतीय रेल्वेद्वारे संरक्षित क्षेत्र आहे. टर्मिनस हे मुंबई महानगरातील प्रमुख रेल्वे स्थानकांपैकी एक आहे आणि ३ दशलक्षाहून अधिक रेल्वे प्रवासी दररोज त्याचा वापर करतात. सुरुवातीच्या ४ रेल्वे ट्रॅक व्यतिरिक्त, टर्मिनस आता ७ उपनगरी आणि ११ वेगळे स्टेशन-बाहेर टॅक्सीची सुविधा देते. यामुळे आजूबाजूच्या अनेक भागांची पुनर्रचना झाली आणि नवीन इमारतीची भर पडली. भारतीय रेल्वे या टर्मिनसवरील गर्दी कमी करण्यासाठी आणि इतर स्थानकांवरील काही वाहतूक वळवण्यासाठी काम करत आहे. छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस युनेस्कोने २००४ मध्ये जागतिक वारसा स्थळ म्हणून नोंदवले.

व्हिक्टोरियन गॉथिक आणि

आर्ट डेको एन्सेम्बल्स

जागतिक व्यापार केंद्र बनल्यानंतर, मुंबई शहराने १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात महत्त्वाकांक्षी शहरी नियोजन प्रकल्प राबवला. यामुळे ओव्हल मैदानाच्या खुल्या जागेच्या सीमेवर असलेल्या सार्वजनिक इमारतींचे एकत्रीकरण, प्रथम व्हिक्टोरियन निओ-गॉथिक शैलीमध्ये आणि नंतर, २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस, आर्ट डेको मुहावरेमध्ये तयार केले गेले. व्हिक्टोरियन जोडणीमध्ये बाल्कनी आणि व्हरांड्यासह हवामानाला अनुकूल असलेले भारतीय घटक समाविष्ट आहेत.

आर्ट डेको इमारती, त्यांच्या सिनेमा आणि निवासी इमारतींसह, आर्ट डेको इमारतीसह भारतीय कलेचे एकत्रीकरण करतात, एक अनोखी शैली तयार करतात ज्याचे वर्णन इंडो-डेको म्हणून केले जाते. या दोन गोष्टी १९व्या आणि २०व्या शतकात मुंबईच्या आधुनिकीकरणाच्या टप्प्यांची साक्ष देतात. १९व्या आणि २०व्या शतकात मुंबईच्या शहरी विकासाच्या दोन टप्प्यांमध्ये शहराला तटबंदीच्या व्यापारी चौकीपासून भारतातील पहिल्या शहरामध्ये रूपांतरित केले. पहिल्या विस्तारामध्ये १८८०च्या दशकात व्हिक्टोरियन गॉथिक सार्वजनिक इमारतींच्या गटाचे बांधकाम आणि ओव्हल मैदानाची निर्मिती समाविष्ट होती.

दुसरा विस्तार म्हणजे २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला बॅकबे रिक्लेमेशन स्किम, ज्याने मुंबईला आर्ट डेको निवासी, व्यावसायिक आणि मनोरंजन इमारती आणि मरिन ड्राईव्ह सी-फ्रंटच्या निर्मितीसह पश्चिमेकडे विस्तार करण्याची नवीन संधी दिली. आज ओव्हल मैदान त्याच्या पूर्वेकडील व्हिक्टोरियन गॉथिक इमारतींचे एक नेत्रदीपक संयोजन आणि त्याच्या पश्चिमेकडील आर्ट डेको इमारतींचे आणखी एक प्रभावी समागम १९४७ मध्ये आधुनिक स्वतंत्र भारताकडे नेण्यासाठी मुंबईच्या आधुनिकीकरणाच्या टप्प्यांची साक्ष देते.

व्हिक्टोरियन गॉथिक आणि आर्ट डेको इमारतींचे एकत्रीकरण वास्तुशास्त्रीय स्वरूप, सजावटीच्या आकृतिबंध, डिझाईन, स्केल आणि सामग्रीच्या बाबतीत प्रामाणिकतेच्या अटी पूर्ण करते. ते त्यांचा मूळ वापरही टिकवून ठेवतात. ओव्हल मैदान शहरी खुल्या जागा म्हणून त्याची सत्यता टिकवून ठेवते आणि मरिन ड्राईव्हने समुद्राभिमुख आर्ट डेको विकास म्हणून त्याची नेपत्य कायम ठेवले आहे.

पश्चिम घाट

युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळाच्या नैसर्गिक यादीत पश्चिम घाटाचाही समावेश आहे. पश्चिम घाट, ज्याला सह्याद्री पर्वतरांग असेही म्हणतात, ही पर्वत रांग आहे जी भारतीय द्वीपकल्पाच्या पश्चिम किनाऱ्याला समांतर १,६०,००० कि.मी. क्षेत्र व्यापते यामध्ये गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक, केरळ आणि तामिळनाडू ही राज्ये येतात. पश्चिम घाट हे युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ आहे आणि जगातील ३६ जैवविविधता हॉटस्पॉट्सपैकी एक आहे. याला कधीकधी भारताचे ग्रेट एस्कार्पमेंट म्हटले जाते. त्यात देशाच्या वनस्पती आणि जीवजंतूंचा खूप मोठा भाग आहे. पश्चिम घाट हिमालयापेक्षा जुना आहे. या डोंगररांगा मान्सून हवामान पद्धतीवर प्रभाव टाकतात.

महाराष्ट्रातील गडकिल्ले

किल्ले बांधण्याची प्रक्रिया महाराष्ट्रात सातवाहन काळातच चालू झाली असली तरी सद्यःस्थितीत दुर्ग म्हणून आढळणाऱ्या स्थापत्य रचना बहुतांशी बहमनी राजवटीत

बांधण्यास सुरुवात झाली. निजामशाहीच्या काळात आधीची बांधकामे वापरली गेली व नव्यानेही किल्ले बांधले गेले. मलिक अंबर या कर्तबगार, मुत्सद्दी सेनापतीने निजामशाही एकाचवेळी इतर पातशाह्या व मोघलांशी टक्कर देऊ शकली. मलिक अंबरला गनिमीकावा (गोरिल्ला वॉर फेअर) या युद्धतंत्राचा जनक मानले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे वडील शहाजीराजे भोसले हे मलिक अंबरच्याच तालमीत तयार झालेले होते. मात्र गनिमीकावा व डोंगरावरील किल्ल्यांच्या स्थापत्यरूपाने उभे असलेले किल्ले याचा यथोचित वापर केला तो छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी! दुर्गम जागी असणाऱ्या दुर्गांचा आधार घेऊन त्यांनी स्वराज्य स्थापले. दख्खनमधल्या जुलमी सल्तनती तसेच दिल्लीतील मोगलाई कारभारामुळे रयत त्रस्त झाली होती. छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी उभे केलेले स्वराज्य खऱ्या अर्थाने रयतेचे स्वतःचे कल्याणकारी राज्य होते. १७व्या शतकात जगातील अर्थकारणाचा एक तृतीयांश भाग असणाऱ्या बलाढ्य मुघल साम्राज्याला आणि त्याचवेळी दख्खनमधील इतर सल्तनतींवर आणि पश्चिम किनारपट्टीवरील इंग्रज, डच व पोर्तुगीज यांचा एकाचवेळी सामना करत हे स्वराज्य छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी निर्माण केले. ही जगाच्या इतिहासातील अद्वितीय घटना आहे.

त्यामुळेच सांस्कृतिक विभागांतर्गत असणाऱ्या पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालयाने महाराष्ट्र राज्यातील मराठा सामरिक वास्तू स्थापत्य व गनिमी कावा या विषयाचे शृंखला नामांकन युनेस्कोच्या जागतिक वारसा म्हणून तात्पुरत्या यादीत समावेश करण्यासाठी प्रस्ताव एप्रिल, २०२० मध्ये भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षणाला सादर केला होता. महाराष्ट्रातील शिवकालीन लष्करी स्थापत्यात साल्हेर, शिवनेरी, लोहगड, खांदेरी, रायगड, राजगड, प्रतापगड, सुवर्णदुर्ग, पन्हाळा, विजयदुर्ग आणि सिंधुदुर्ग किल्ला व तामिळनाडू राज्यातील जिंजी किल्ला यांचा समावेश आहे. युनेस्कोच्या विहित पद्धतीनुसार प्राथमिक प्रस्तावानंतर अंतिम नामांकनाचा विस्तृत प्रस्ताव महाराष्ट्र शासनास आता भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण व केंद्रीय सांस्कृतिक मंत्रालयामार्फत युनेस्कोस

सादर करत आहे. यात प्रत्येक किल्ल्याचा साईट मॅनेजमेंट प्लॅन सादर होणे अपेक्षित आहे. ज्यात सरकारतर्फे कायदेशीर सर्वेक्षण या वास्तूंना दिले गेले असल्यास त्याची अंमलबजावणी प्रभावीपणे केली जात आहे की नाही, संवर्धन कार्याची स्थिती काय आहे, पर्यटक सुविधा व शास्त्रीय संवर्धन यांचा योग्य ताळमेळ आहे का या अनेक बाबींचा समावेश असणे अपेक्षित आहे. यापुढे जाऊन प्रत्येक किल्ल्याचे जागतिक वैशिष्ट्यपूर्ण मूल्य (आऊटस्टॅण्डिंग युनिव्हर्सल व्हॅल्यू) ही प्रभावीपणे अधोरेखित होणे गरजेचे आहे. हा प्रस्ताव दाखल झाल्यानंतर संबंधित विषयातील युनेस्कोचे तज्ज्ञ प्रस्तावित वारसास्थळांना भेट देतात व जागतिक वारसा म्हणून नामांकन देणे अथवा न देणे याबाबत युनेस्कोस शिफारस करतात.

कोकणातील कातळशिल्ले

भारतातील रॉक आर्ट हा देशाच्या सुरुवातीच्या मानवी सर्जनशीलतेचा सर्वात जुना भौतिक पुरावा आहे. हे साधारणपणे रॉक पेंटिंग्ज, रॉक एचिंग्ज, कप मार्क्स आणि रिंग मार्क्सच्या स्वरूपात संपूर्ण भारतात आढळतात. तथापि, कोकण प्रदेशातील (दक्षिण पश्चिम महाराष्ट्र ते दक्षिण

कर्नाटक) सडावर भूगर्भाचे मोठे प्रमाण हे कोकण प्रदेशातील (दक्षिण पश्चिम महाराष्ट्र) रॉक आर्टच्या प्रागैतिहासिक मानवी अभिव्यक्तीचे सर्वात उल्लेखनीय समूह आहे. मध्याश्मयुगापासून प्रारंभिक ऐतिहासिकपर्यंतचा काळ आहे. अपरंता या नावाने ओळखला जाणारा कोकण प्रदेश हा प्राचीन काळापासून सांस्कृतिकदृष्ट्या चैतन्यपूर्व प्रदेश आहे. या प्रदेशाने सागरी आणि आंतरदेशीय व्यापार संबंधांची भरभराट केली होती. या समुहामध्ये मांडलेल्या ६०० हून अधिक आकृत्या दक्षिण महाराष्ट्रातील कशेळी, रुंधेटाळी, देवाचे

गोठाणे, बारसू, देवी हसोल, जांभारून, उक्षी, कुडोपी आणि गोव्यातील पानसायमोल येथे चित्रित केल्या आहेत. हे सर्वात व्यापक, सु-संरक्षित आणि कलात्मकदृष्ट्या वेगळे सांस्कृतिक क्षेत्र आहेत. १२,००० वर्षे सामग्री, रचना, स्केल, प्रतिमांची गुणवत्ता आणि कलात्मक तंत्रे केवळ मुख्यतः जीवजंतूंच्या श्रेणीबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करत नाहीत, तर दगडावर अमूर्त आणि मानववंशीय रूपे चित्रण केलेले आहे. जिओग्लिफ्स कलात्मक कौशल्याची वाढती कुशलता आणि एचिंग आणि स्कुपिंगच्या तंत्रांची उत्क्रांती दर्शवतात, जे रॉक आर्टमध्ये प्रभुत्व मिळवण्यासाठी मूलभूत आहेत. या विषयाचे शृंखला नामांकन युनेस्कोच्या जागतिक वारसा म्हणून तात्पुरत्या यादीत समावेश करण्यात आले आहे. या मानवाचा काळ साधारणतः १० हजार वर्षे मागे नेता येईल. काही तज्ज्ञांच्या मते या मानवाचा काळ हा मध्यपुरापाषाण काळ ते आद्यऐतिहासिक काळापर्यंत जातो. किंबहुना तो ताम्रपाषाण काळाच्या समकालीन असल्याचे भासते. अभ्यासाअंती युनेस्कोच्या निकषांमध्ये विचारात घेण्यासाठी उत्कृष्ट सार्वत्रिक मूल्यांवर आधारित कातळशिल्ल्यांचे अर्थात उत्कृष्ट वैश्विक मूल्य (Outstanding Universal Value) असलेल्या कातळशिल्ल्यांची निवड केली आहे.

युनेस्कोच्या जागतिक वारसा नामांकनासाठीची प्रक्रिया

युनेस्कोच्या जागतिक वारसा नामांकनासाठी स्थळ व्यवस्थापन आराखडा प्रस्ताव पुरातत्त्व व वस्तुसंग्रहालये संचालनालय, महाराष्ट्र शासनद्वारे मंत्रालयीन प्रशाकीय विभागास सादर करण्यात येतो. त्यानंतर प्रशाकीय विभागाद्वारे मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र शासन यांच्यासमोर सादरीकरण करण्यात येते. राज्यस्तरीय मान्यतेनंतर भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण, नवी दिल्ली यांना पुढील कार्यवाहीसाठी हा प्रस्ताव सादर करण्यात येतो. भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण, नवी दिल्ली यांच्या मार्फत सांस्कृतिक कार्य, भारत सरकार यांच्या निर्देशानुसार ही संपूर्ण माहिती युनेस्कोला सादर करण्यात येते.

विभागीय संपर्क अधिकारी

ऑगस्ट क्रांती दिनापासून सुरु झालेल्या 'मेरी माटी, मेरा देश' अर्थात 'माझी माती, माझा देश' या अभियानाच्या पहिल्या टप्प्यात राज्यात विविध उपक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. प्रत्येक गाव, शहर आणि महानगरात या अभियानाला भरभरून प्रतिसाद मिळाला. अधिकाधिक लोकसहभाग, स्थानिक लोकप्रतिनिधींचा पुढाकार असावा, यासाठीचे नियोजन करण्यात आले आहे. तसेच या अभियानाची सांगता १ नोव्हेंबर २०२३ रोजी नवी दिल्ली येथे होणार आहे.

माझी माती, माझा देश...

दीपक चव्हाण

देशाच्या स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा करत असतानाच आगामी काळात देशाची वाटचाल कशी असावी, यावर मंथन व्हावे, भविष्याचा वेध घेताना या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देणाऱ्या वीरांचेही स्मरण व्हावे आणि २०४७ पर्यंत आपला देश विकसित देश म्हणून नावारूपाला यावा, यासाठी सर्वांच्या योगदानाची गरज आहे. आपल्या देशाच्या मातृभूमीविषयीची कायम कृतज्ञता आणि या वीरांना योगदानाचे स्मरण व्हावे, म्हणून देशात

'मेरी माटी, मेरा देश' अर्थात 'माझी माती, माझा देश' अभियानाची सुरुवात ९ ऑगस्ट २०२३ रोजी करण्यात आली.

स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सव या उपक्रमाचा सांगता सोहळा ९ ऑगस्टपासून सुरु झाला आहे. या सांगता सोहळ्याच्या निमित्त राज्यात 'मिट्टी को नमन, वीरों को वंदन' या घोषवाक्यासह देशभर आयोजित 'मेरी माटी, मेरा देश' अर्थात 'माझी माती, माझा देश' या अभियानाची सुरुवात झाली. राज्यात ग्रामपंचायत, तालुकास्तर, जिल्हास्तर असे विविध उपक्रम त्यानिमित्त आयोजित केले गेले. देशासाठी

बलिदान दिलेल्या शहीद वीरांच्या स्मृतींना उजाळा देण्यासाठी आणि नमन करण्यासाठी हे अभियान राबवण्यात येत आहे. लोकप्रतिनिधी, प्रशासन, लोकसहभाग अशा सर्वांचा सहभागाने राज्यात सर्वत्र विविध उपक्रम राबवण्यात आले. 'पंचप्रण प्रतिज्ञा', 'वसुधा वंदन', 'वीरों को वंदन' यांसारखे उपक्रम; तसेच गाव, पंचायत गट, शहर, नगरपालिका क्षेत्रातील स्थानिक शूरवीरांच्या त्यागाला वंदन करणारे शिलाफलक किंवा स्मारक फलक शहरी आणि ग्रामीण भागात उभारले गेले.

राज्यभरात विविध कार्यक्रम

९ ते ३० ऑगस्ट २०२३ दरम्यान 'मेरी माटी, मेरा देश' मोहिमेत गाव आणि गट स्तरावर स्थानिक स्वराज्य संस्था; तसेच राज्यस्तरावरील कार्यक्रम आयोजित केले गेले. दिल्लीत 'अमृत वाटिका' तयार करण्यासाठी देशाच्या कानाकोपऱ्यांतून ७५०० कलशांमध्ये माती घेऊन 'अमृत कलश यात्रा' काढण्यात येणार असून ही 'अमृत वाटिका', 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' या वचनबद्धतेचे प्रतीक असणार आहे. जनसहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी <https://merimaatimeradesh.gov.in> हे संकेतस्थळ सुरु करण्यात आले असून, माती किंवा मातीचा दिवा हाती धरून काढलेला सेल्फी नागरिक या संकेतस्थळावर अपलोड करू शकणार आहेत. या उपक्रमात सर्वांनी सक्रिय सहभाग घेतला. आपल्या देशाच्या वीरांप्रतीची कृतज्ञता लाखो नागरिकांनी व्यक्त केली.

स्वातंत्र्यानंतरच्या अमृतमहोत्सवी काळात देशाने अनेक बाबतीत उत्तुंग झेप घेतली आहे. या विकसित भारताचे प्रतिबिंब आता प्रत्येक बाबींमध्ये दिसत आहे. जागतिकस्तरावर आपल्या देशाची विविध पातळींवर प्राधान्याने नोंद घेतली जाते. प्रत्येक भारतीयांना अभिमानाची अशी ही बाब आहे. त्यामुळेच केवळ एखादा कार्यक्रमपुरते मर्यादित न राहता गाव ते शहरांपर्यंत आपल्या मातीविषयी जनजागृती, प्रेम आणि साक्षरता निर्माण व्हावी, याबाबत अभियान स्वरूपात कार्यक्रम आयोजित केले जात आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सहभाग

पहिल्या टप्प्यात ग्रामपंचायत स्तरावर शिलाफलक, वीरांचा सन्मान, वसुधा वंदन (अमृतवाटिका), पंचप्रण शपथ, ध्वजारोहण, राज्यगीत आणि राष्ट्रगीत गायन असे कार्यक्रम घेण्यात आले. गावातील अमृत सरोवर / शाळा / ग्रामपंचायत आदी ठिकाणी या शिलाफलकांची उभारणी करण्यात आली. त्यावर स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवाचा लोगो, प्रधानमंत्री यांचा व्हिजन २०४७ संदेश, स्थानिक शहीद वीरांची नावे, ग्रामपंचायत/शहराचे नाव, दिनांक याबाबी नमूद केल्या गेल्या. हौतात्म्य पत्करलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कुटुंबीयांचा सत्कार, संरक्षण, केंद्रीय सशस्त्र पोलीस दल आणि राज्य पोलीस दलातील सेवानिवृत्त व्यक्तींचा सत्कार या उपक्रमाच्या माध्यमातून ठिकठिकाणी केला गेला. गावातील योग्य जागा निवडून वसुधा वंदन म्हणून ७५ देशी वृक्षांच्या रोपांची लागवड करून अमृत

वाटिका तयार करण्यात आल्या.

राज्यातील २७,९३३ ग्रामपंचायती आणि ४१४ महानगरपालिका/नगरपालिका/नगरपंचायतींनी यामध्ये सहभाग नोंदवला. ग्रामपंचायत क्षेत्रात २७,९३३ शिलाफलकांची उभारणी आणि अमृतवाटिकांची निर्मिती करण्यात आली. या माध्यमातून ३२ लाख ८४ हजार ८९ इतकी रोपे लावण्यात आली. १ लाख ३३ हजार ६५७ ठिकाणी वीरों को वंदन अर्थात 'वीरांना नमन' यासाठीचे कार्यक्रम घेण्यात आले. ९६ लाखाहून अधिक नागरिकांनी पंचप्रण प्रतिज्ञा घेतली. मनपा, नगरपालिका आणि नगरपंचायत क्षेत्रात ४३१ ठिकाणी शिलाफलक उभारणी, ५३३ ठिकाणी अमृतवाटिका उभारणी, ३१ हजार वृक्षरोपण आणि १६ लाख ९७ हजार नागरिकांनी पंचप्रण शपथ घेतली. यामध्ये सर्व शासकीय यंत्रणा, लोकप्रतिनिधी, माजी सैनिक, स्वयंसाहाय्यता महिला बचतगट, सर्व अधिकारी, कर्मचारी, शाळा,

महाविद्यालयातील विद्यार्थी, विद्यार्थिनी व शिक्षक वृंद, अशासकीय संस्था, नेहरू युवा केंद्र, विद्यार्थी सैनिक दल, राष्ट्रीय सेवा योजनेतील विद्यार्थी ग्रामपंचायत स्तरावरील सर्व अधिकारी, कर्मचारी यांनी सहभाग घेतला.

अमृत कलश यात्रा

विविध गावागावांतून वसुधा वंदन कार्यक्रमातून जमा केलेली एक मूठ माती कलशामध्ये गोळा केली गेली. या कलशावर तालुका, जिल्हा व राज्याचे नाव लिहून हा मातीचा कलश दिल्ली येथे नेला जाणार आहे. या दुसऱ्या टप्प्यासाठी गाव हा घटक मानून तयारी करण्यात येत आहे. गावागावात प्रत्येक नागरिकांना यामध्ये सहभागी करून घेतले जाणार आहे. या अमृत कलश यात्रेसाठी प्रत्येक घराघरातून माती संकलन केले जाणार आहे. यावेळी पंचप्रण शपथ घेतली जाणार आहे. गावांप्रमाणेच शहरी भागात अशाच पद्धतीने कार्यवाही केली जाणार आहे. १ ते १३ ऑक्टोबर २०२३ या कालावधीत राज्यातील ३५१ तालुके आणि ४१४ नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था येथे प्रत्येक गावातून जमा झालेल्या अमृत कलशामधील माती आणि तांदूळ तालुकास्तरावर जमा केले जाणार आहेत.

तालुकास्तरावरील उपक्रमात शालेय व महाविद्यालयीन विद्यार्थी, राष्ट्रीय सेवा योजना, राष्ट्रीय छात्र सेना, नेहरू युवा केंद्र, स्काऊट्स अँड गाईड्स, अंगणवाडी कर्मचारी, महिला यांचा सहभागातून विविध सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन याबाबत नियोजन करण्यात आले आहे. त्यानंतर २७ ऑक्टोबर २०२३ रोजी मुंबई येथे राज्यातील सर्व तालुक्यांमधील, शहरांमधील कलशांचे ऑगस्ट क्रांती मैदान येथे एकत्रीकरण करण्यात येणार आहे. नागरी स्थानिक संस्था क्षेत्रातील प्रत्येक जिल्ह्यातून केवळ एक कलश असेल. त्यानंतर हा अमृत कलश नवी दिल्ली येथील अमृत वाटिकेसाठी पाठवला जाणार आहे. १ नोव्हेंबर २०२३ रोजी नवी दिल्ली येथे मुख्य सोहळा होणार आहे.

विभागीय संपर्क अधिकारी

राज्यस्तर अभियानाचा शुभारंभ

मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे, उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, उपमुख्यमंत्री अजित पवार, सांस्कृतिक कार्य मंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांच्यासह मुख्य सचिव मनोज सौनिक आणि इतर मान्यवरांच्या उपस्थितीत या 'माझी माती, माझा देश' अभियानाचा शुभारंभ मंत्रालयातील त्रिमुर्ती प्रांगण येथे करण्यात आला. पंचप्रण प्रतिज्ञा यानिमित्त घेण्यात आली. 'भारताला विकसित देश बनवायचे आहे. तसेच २०४७ पर्यंत भारताला विकसित देश बनवण्याचे स्वप्न साकार करायचे आहे. गुलामगिरीची मानसिकता मुळापासून उखडून टाकायची आहे. देशाच्या समृद्ध वारशाचा अभिमान बाळगायचा आहे. एकता आणि एकजुटता यासाठी कर्तव्यदक्ष राहायचे आहे. नागरिकांचे कर्तव्य बजावयाचे आहे. तसेच देशाचे रक्षण करणाऱ्यांचा आदर ठेवायचा आहे', अशी प्रतिज्ञा यावेळी उपस्थितांनी घेतली.

राज्य मंत्रिमंडळाच्या मंत्रालय येथील १८ ऑगस्ट, ६ सप्टेंबर आणि ३ ऑक्टोबर २०२३; तसेच छत्रपती संभाजी नगर येथील १६ सप्टेंबर २०२३ रोजीच्या बैठकीत ग्रामविकास, जलसंपदा, शालेय शिक्षण, वने, वैद्यकीय शिक्षण, पशुसंवर्धन, विधि व न्याय, कृषी, महिला व बालविकास, नगरविकास, कौशल्य, सार्वजनिक आरोग्य, अन्न व नागरी पुरवठा, ऊर्जा, अल्पसंख्याक विकास, उच्च व तंत्रशिक्षण, गृहनिर्माण आदी विभागांचे महत्त्वपूर्ण निर्णय मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आले. या निर्णयांची थोडक्यात माहिती..

कल्याणकारी निर्णय

जोड रस्ते योजना

१७ जिल्ह्यांतील सर्व आदिवासी वाडे, पाडे मुख्य रस्त्याने जोडण्यासाठी 'भगवान बिरसा मुंडा जोड रस्ते योजना' राबवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. हा प्रकल्प सुमारे पाच हजार कोटी रुपयांचा असेल. एकंदर ६८३८ कि.मी. लांबीचे रस्ते बांधण्यात येणार आहेत.

आदिवासी गावे आणि पाड्यांमध्ये रस्त्यांअभावी अनेक दुर्दैवी घटना घडतात. या योजनेमुळे मुख्य रस्त्यांशी या वाड्यांचा सातत्याने संपर्क राहील. नुकत्याच झालेल्या अर्थसंकल्पीय अधिवेशनात सर्व आदिवासी पाडे बारमाही रस्त्याने जोडण्यासाठी नवीन 'भगवान बिरसा मुंडा जोडरस्ते योजना' राबवण्याची घोषणा उपमुख्यमंत्री तथा वित्त मंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी केली होती. या रस्त्यांसाठी आदिवासी विकास विभागाची स्वतंत्र समिती असेल; तसेच सार्वजनिक बांधकाम विभाग हे रस्ते बांधेल.

आनंदाचा शिधा

राज्यातील शिधापत्रिकाधारकांना गौरी गणपती, दिवाळीसाठी १०० रुपयात आनंदाचा शिधा देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

प्रत्येकी एक किलो रवा, चणाडाळ, साखर आणि एक लिटर खाद्यतेल असा हा शिधा अंत्योदय अन्न योजना व प्राधान्य कुटुंब शिधापत्रिकाधारक; तसेच छत्रपती संभाजी नगर व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे; तसेच नागपूर विभागातील वर्धा अशा १४ शेतकरी आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यातील दारिद्र्यरेषेवरील (एपीएल) व केशरी

शिधापत्रिकाधारकांना देण्यात येईल. हा शिधा जिन्नस १९ सप्टेंबर रोजी गौरी गणपती उत्सवानिमित्त व त्यानंतर १२ नोव्हेंबरपासून सुरू होणाऱ्या दिवाळी निमित्त वितरित करण्यात येईल.

राज्यातील एकूण १ कोटी ६५ लाख ६० हजार २५६ शिधापत्रिकाधारकांना हा आनंदाचा शिधा मिळेल. या खरेदीसाठी घाऊक बाजारातील दर व अनुषंगिक खर्चासह ८२७ कोटी ३५ लाख इतक्या अंदाजित खर्चास मान्यता देण्यात आली. प्रति संच २३९ रुपये या दराने हा शिधा जिन्नस संच खरेदी करण्याचे प्रस्तावित आहे.

विद्यावेतनात भरीव वाढ

शासकीय आयटीआयमधील प्रशिक्षणार्थीच्या विद्यावेतनात ४० रुपयांवरून ५०० रुपये अशी भरीव वाढ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमधील प्रशिक्षणार्थ्यांना १९८३ पासून ४० रुपये इतके विद्यावेतन शैक्षणिक साहित्याकरिता व इतर आवश्यक खर्चाकरिता देण्यात येते. या विद्यावेतनात मागील ४० वर्षांत कोणतीही वाढ करण्यात आलेली नाही. वाढत्या महागाई दराच्या व

शैक्षणिक साहित्यातील खर्चामध्ये झालेल्या वाढीनुसार विद्यावेतनात वाढ करण्याची मागणी सातत्याने लोकप्रतिनिधी व प्रशिक्षणार्थींकडून करण्यात येत होती.

महाराष्ट्र कॅसिनो कायदा रद्द

महाराष्ट्र कॅसिनो कायदा रद्द करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. राज्य शासनाने महाराष्ट्र कॅसिनो (नियंत्रण आणि कर) अधिनियम, १९७६ पारित केला आहे. मात्र जवळपास ४५ वर्षे होऊन देखील तो अंमलात येऊ शकलेला नाही. या अधिनियमाची अंमलबजावणी राज्यात करावयाची किंवा कसे या संदर्भात वरिष्ठ पातळीवर साधक-बाधक विचारविमर्श होऊन महाराष्ट्रासारख्या राज्यात अशा स्वरूपाचा कायदा अंमलात आणण्यात येऊ नये, अशी भूमिका घेण्यात आली आहे.

त्यानुषंगाने महाराष्ट्र कॅसिनो (नियंत्रण आणि कर) अधिनियम १९७६ हा कायदा निरसित करण्याबाबतचा प्रस्ताव मंत्रिमंडळ बैठकीमध्ये ठेवण्यात आला होता. या बैठकीमध्ये हा कायदा निरसित करून त्यानुषंगाने विधिमंडळास विधेयक सादर करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

पुनर्विकासासाठी परवानगी

मुंबई प्रेस क्लबला फोर्ट येथे अटी व शर्तीच्या अधीन राहून विशेष बाब म्हणून पुनर्विकासासाठी परवानगी देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

फोर्टमधील भूकर क्र.९/७२९ येथील मिळकत शासनाने १९९४ पासून ३० वर्षांच्या कालावधीसाठी प्रेस क्लब, मुंबई यांना दिली आहे. २०१७ तसेच २०१८ मध्ये राज्य शासनाने पुनर्विकासास व पुनर्बांधकामास परवानगी देण्याच्या धोरणात सुधारणा केली. त्यानंतर या मिळकतीला अधिमूल्य आकारून २२ मार्च २०२१ च्या ज्ञापनाव्ये काही अटी व शर्तीवर परवानगी देण्यात आली होती. मुंबई प्रेस क्लबने केलेल्या विनंतीवरून पुनर्विकास अधिमूल्य आकारण्यापासून सूट देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

मुंबई प्रेस क्लबमध्ये काही भागाचा वाणिज्यिक वापर होत असल्याने मुंबई शहर जिल्हाधिकारी यांनी शर्तभंग नियमानुकूल करण्याची कार्यवाही करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या असून, काही अटी व शर्तीच्या अधीन राहून या विकासास परवानगी देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. प्रेस क्लबच्या या मिळकतीच्या भाडेपट्ट्याचा कालावधी १ नोव्हेंबर २०२४ रोजी संपत असून इमातीच्या पुनर्विकासासाठी परवानगी देताना भाडेपट्ट्याच्या नूतनीकरणाबाबतचा निर्णय घेण्यात यावा, अशी सूचनाही जिल्हाधिकारी यांना देण्यात आली आहे.

सुधारित निवृत्तिवेतन

राज्यातील दुय्यम न्यायालयातील निवृत्त न्यायिक अधिकाऱ्यांना सुधारित निवृत्तिवेतन लागू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

याबाबत सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशाप्रमाणे दुसऱ्या राष्ट्रीय न्यायिक वेतन आयोगाने शिफारस केली होती. या शिफारशी लागू केल्यामुळे थकबाकीपोटी ५५८ कोटी १६ लाख आणि आवर्ती खर्च ७९ कोटी ७३ लाख एवढ्या खर्चास मान्यता देण्यात आली. या न्यायिक अधिकाऱ्यांना १ जानेवारी २०१६ ते ३१ जून २०२३ या कालावधीतील थकबाकीची २५ टक्के रक्कम ३१ ऑगस्ट २०२३ पूर्वी देण्यात येईल. तसेच २५ टक्के रक्कम ३१ ऑक्टोबर २०२३ पूर्वी आणि ५० टक्के रक्कम ३१ डिसेंबर २०२३ पूर्वी रोखीने देण्यात येईल.

मंडणगड येथे दिवाणी न्यायालय

रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड येथे ग्राम

न्यायालयाऐवजी दिवाणी न्यायालय, कनिष्ठस्तर व न्याय दंडाधिकारी, प्रथम वर्ग न्यायालय स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या न्यायालयासाठी ७ नियमित पदे निर्माण करण्यास आणि ४ पदांच्या सेवा बाह्य यंत्रणेद्वारे घेण्यास मान्यता देण्यात आली. यासाठी ७१ लाख ७६ हजार ३४० इतका वार्षिक खर्च येईल.

पोषण अभियान कार्यक्रम

केंद्राच्या सूचनांप्रमाणे राज्यात पोषण अभियान कार्यक्रम राबवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या अभियानात आता राज्याचा हिस्सा वाढून ४० टक्के एवढा झाला आहे.

२०१८-१९ या आर्थिक वर्षापासून राज्यात राबवण्यात येणारा पोषण अभियान हा केंद्र पुरस्कृत कार्यक्रम केंद्र शासनाने पोषण २.० अंतर्गत दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार आता राज्यात राबवण्यात येईल. पूर्वी या कार्यक्रमासाठी केंद्राचा आणि राज्याचा हिस्सा ८०:२० असा होता; पण आता तो सुधारित होऊन ६०:४० असा करण्यास मान्यता देण्यात आली. या पोषण अभियानात ० ते ६ वर्षे बालकांमध्ये खुजे आणि बुटकेपणाचे प्रमाण तसेच कुपोषण, रक्तक्षय कमी करणे हे मुख्य उद्दिष्ट आहे. यामध्ये अंगणवाडी सेविकांना रिअल टाईम मॉनिटरसाठी मोबाइल फोन, सीमकार्ड उपलब्ध करून देण्यात येतात. तसेच प्रशिक्षणही देण्यात येते. राज्याच्या वाढीव हिश्यापोटी १५३ कोटी ९८ लाख असा खर्च अपेक्षित आहे.

२०२३ चा अध्यादेश मागे

सहकारी संस्था अधिनियमामध्ये सुधारणा करण्यासाठी ७ जून २०२३ रोजी शासन राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आलेला वर्ष २०२३ चा अध्यादेश क्र.२ मागे घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला. क्रियाशील सदस्यांबाबतचा मजकूर वगळणारा अधिनियम २८ मार्च २०२२ रोजी राजपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आला, मात्र सहकारी

संस्थांवर विपरित परिणाम होत असल्याचे निदर्शनास आल्यावरून या वगळण्यात आलेल्या तरतुदी ७ जून २०२३ रोजीच्या शासन राजपत्रात नव्याने समाविष्ट करण्याबाबत अध्यादेश क्र.२ प्रसिद्ध करण्यात आला.

परंतु या तरतुदी पुन्हा समाविष्ट केल्यास सहकारी संस्था आणि सभासदांसाठी अडचणीच्या ठरून वारंवार कायदेशीर तंटा निर्माण होण्याची शक्यता विचारात घेऊन सदरील अध्यादेश मागे घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

सायबर सुरक्षेसाठी प्रकल्प

सायबर गुन्हांविरुद्ध तातडीने उपाययोजना करण्यासाठी राज्यात ८३७ कोटी रुपयांचा सायबर सुरक्षा प्रकल्प राबवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या प्रकल्पामुळे नागरिकांना आता एका फोनवरून आठवडाभर २४ तास कार्यरत कॉल सेंटरवर तक्रार नोंदवता येणार आहे. अत्याधुनिक सायबर तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने तक्रारीचा तपास केला जाईल, जेणेकरून गुन्हाच्या मुळापर्यंत जाऊन गुन्हा उघड करणे व गुन्हा सिद्ध करून शिक्षेचे प्रमाण वाढवण्यास मदत होईल.

सायबर गुन्हेगारी ही जगातील सर्वात मोठी संघटित गुन्हेगारी म्हणून उदयास आली असून, अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून या समस्येचा मुकाबला करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. राज्यात सर्वच स्तरावर नागरिकांकडून अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असून सायबर फसवणुकीच्या प्रकारांनाही त्यांना सामोरे जावे लागत आहे. गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या लोकांकडूनही सायबर तंत्रज्ञानाचा वापर करून आभासी पद्धतीने नवनवीन प्रकारे गुन्हे करण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

सायबर गुन्हांचे गुंतागुंतीचे स्वरूप हाताळण्यात सध्या उपलब्ध असणारी

साधने, संसाधने आणि तंत्रज्ञान यांच्यात आमूलाग्र सुधारणा करून आणि अत्याधुनिकता आणून या धोक्याचा प्रभावीपणे सामना करणे आवश्यक झाले आहे. राज्याच्या गृह विभागाने ही गरज ओळखून, सायबर गुन्हेगारीला आळा घालून राज्याला एक 'सायबर सुरक्षित' राज्य बनविण्यासाठी अत्याधुनिक तंत्रज्ञान, कुशल मनुष्यबळ आणि संसाधनांनी युक्त अशा प्रकल्पाची आखणी केली आहे.

मुंबईत आंतरराष्ट्रीय महोत्सव

मुंबई आंतरराष्ट्रीय महोत्सवाच्या आयोजनासाठी मुंबई आंतरराष्ट्रीय महोत्सव फाऊंडेशन गठित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मुंबई आंतरराष्ट्रीय महोत्सव दरवर्षी जानेवारी महिन्याचा ३ रा शनिवार ते ४ था रविवार असे एकूण ९ दिवस आयोजित करण्यात येईल. हा महोत्सव लोकसहभागानून सातत्याने सुरू राहावा म्हणून मुंबई आंतरराष्ट्रीय महोत्सव फाऊंडेशनची स्थापना करण्यात येत आहे. उद्योगपती आनंद महिंद्रा हे या फाऊंडेशनचे अध्यक्ष असतील, याशिवाय यामध्ये सचिन तेंडुलकर, हर्ष जैन, अमिताभ चौधरी, राॅनी स्कूवाला, पार्थ सिन्हा, निरजा बिर्ला हे मान्यवर असतील. मुख्य सचिव सह अध्यक्ष असतील. तसेच इतर वरिष्ठ अधिकारीदेखील या समितीत असतील.

मुंबईस हजारोंच्या संख्येने दररोज पर्यटक भेटी देत असतात. विदेशी पर्यटकांच्या भेटीत देशात राज्याचा १२ वा क्रमांक लागतो. यापैकी १४ टक्के पर्यटक मुंबईत येऊन जातात. मुंबईत आणि राज्यात वेगवेगळ्या पर्यटन स्थळांचा विकास आणि पर्यटन महोत्सवाद्वारे जास्तीतजास्त पर्यटक आकर्षित करण्यासाठी अशा प्रकारे महोत्सवाचा निर्णय घेण्यात आला आहे.

विविध कंपन्यांना मुद्रांक शुल्कात सूट

केंद्राच्या विविध कंपन्यांना मालमत्ता आणि जमिनीच्या हस्तांतरण दस्तांवर मुद्रांक शुल्कात संपूर्ण सूट देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. शिपिंग कार्पोरेशन ऑफ इंडिया आणि भारत अर्थमुव्हर्स या कंपनीच्या मालमत्ता शिपिंग कार्पोरेशन ऑफ इंडिया लॅंड असेट्स लिमिटेड आणि भारत अर्थमुव्हर्स

लिमिटेड अँड असेट्स लिमिटेडला हस्तांतरित होणार आहेत. तसेच राष्ट्रीय जमीन मुद्रीकरण महामंडळ, विमान वाहतूक महानिर्देशनालय आणि भारतीय विमान प्राधिकरण यांच्यादरम्यान हडपसर ग्लायडिंग सेंटर, पुणे यांची जमीन भाडेपट्ट्याने हस्तांतरित करावयाची आहे. याशिवाय एअर इंडियाची पालीहिल रोड येथील मालमत्ता एअर इंडिया असेट्स होल्डिंगला हस्तांतरित होणार आहे. यावरील मुद्रांक शुल्कात १०० टक्के सूट देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

घरांसाठी मुद्रांक शुल्कात कपात

मध्य नागपूरमधील नाईकवाडी बांगलादेश झोपडपट्टीतील घरांसाठी लोकहितास्तव मुद्रांक शुल्क कमी करून १००० इतके निश्चित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

१९७२ पासून या झोपडपट्टीत अंदाजे २२ हजार नागरिक राहतात. १२ सप्टेंबर १९९१ रोजी ही झोपडपट्टी म्हणून घोषित करण्यात आली आहे. या ठिकाणी विकासाची कामेही झाली असून महापालिकेकडून नकाशादेखील मंजूर करून घेण्यात आला आहे.

मेट्रो कारशेडसाठी जागा

मेट्रो कारशेडसाठी ठाण्यातील मोघरपाडा येथील जागा एमएमआरडीएला हस्तांतरित करण्याचा त्याचप्रमाणे राज्यातील मेट्रो प्रकल्पांना ब्रीज लोन साठी शासन हमी देण्यासंदर्भात निर्णय घेण्याकरिता उच्चाधिकार समिती नेमण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मुंबई मेट्रो टप्पा-४, ४अ, १० आणि ११ या मेट्रो मार्गासाठी मौजे मोघरपाडा येथे सर्वे नं.३० मधील १७४.०१ हेक्टर क्षेत्र एमएमआरडीएला हस्तांतरित करण्यात येईल. या संदर्भात मुख्यमंत्र्यांनी आवश्यक जमीन संपादनाची कार्यवाही करण्याचे निर्देश दिले होते.

मोघरपाडा या ठिकाणच्या १६७ भाडेपट्टेधारक शेतकरी आणि ३१ अतिक्रमणधारक ग्रामस्थ यांच्यासाठी

भरपाईची सुयोग्य योजना एमएमआरडीएकडून त्यांच्या स्तरावरून करण्यात येणार आहे.

ब्रीज लोनसाठी समिती

मुंबई मेट्रो मार्ग-३ साठी मुंबई मेट्रो रेल कार्पोरेशनला १ हजार कोटी रुपयांचे ब्रीज लोन देण्यासाठी शासन हमी देण्यास मान्यता देण्यात आली. त्याचप्रमाणे राज्यातील फक्त मेट्रो प्रकल्पांना तात्पुरत्या स्वरूपात ब्रीज लोन घेण्याकरिता शासन हमी देण्यासाठी उच्चाधिकार समिती नेमण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या समितीचा कार्यकाळ दोन वर्षांनी शासन मान्यतेने वाढवण्यात येईल.

शासन हमीवर कर्ज उपलब्ध

आर्थिक अडचणीतील सहकारी साखर कारखान्यांना राज्य सहकारी बँकेकडून शासन हमीवर कर्ज उपलब्ध करणार आहे. हे कर्ज अटी आणि शर्तीच्या अधीन राहून उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

या योजनेच्या अनुषंगाने सहकारी साखर कारखान्यांना त्यांच्या फेस व्हॅल्युनुसार कर्ज व तारणाचे प्रमाण १ : १.५० एवढे ठेवून एनसीडीसीच्या धर्तीवर कर्ज मंजूर करण्यात येईल. या मुदती कर्जावर मासिक पद्धतीने द.सा.द.शे. ८ टक्के व्याजदराची आकारणी केली जाईल. राज्य शासनाने निर्देशित केलेल्या कारणाव्यतिरिक्त अन्य कारणासाठी या कर्जाचा विनियोग करता येणार नाही.

कमी पावसाच्या पार्श्वभूमीवर नियोजन

राज्यात आतापर्यंत सरासरीच्या ८१.०७ टक्के पाऊस झाला असून कमी पावसाच्या पार्श्वभूमीवर आवश्यक ते नियोजन काटेकोरपणे करण्यात यावे असे निर्देश मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे, उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस, उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी दिले. राज्यात १ ते ६ सप्टेंबर दरम्यान केवळ २४.०५ म्हणजे सरासरी १३.६० टक्के पाऊस पडला आहे. २५७९ पैकी ४४६ महसुली भागात २१ दिवसांपेक्षा जास्त पावसाचा खंड पडला आहे. यासंदर्भात मंत्रिमंडळ बैठकीत आढावा घेण्यात आला.

यावेळी बोलताना मुख्यमंत्री श्री. शिंदे यांनी सांगितले की, महाराष्ट्रात १ कोटी ७०

‘मेरी माटी मेरा देश’ मधील अमृत कलश यात्रा

स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवामधील ‘मेरी माटी मेरा देश’ अर्थात ‘माझी माती माझा देश’ अंतर्गत १ सप्टेंबरपासून अमृत कलश यात्रा सुरू झाली असून राज्यामध्ये देखील ४ टप्प्यांमध्ये ही यात्रा पार पडेल. याविषयी सर्व मंत्र्यांनी आपापल्या भागांमध्ये ही यात्रा यशस्वी होईल, यासाठी प्रयत्न करावे अशा सूचना मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे यांनी दिल्या. मुख्यमंत्र्यांचे प्रधान सचिव तथा सांस्कृतिक कार्य विभागाचे प्रधान सचिव विकास खारगे यांनी मंत्रिमंडळात सादरीकरण केले. राज्यातील सर्व विभाग, जिल्हा, तालुका आणि अगदी ग्रामपंचायत पातळीपर्यंत या यात्रेचा उपक्रम राबवण्यात येईल. शहर आणि गावातील प्रत्येक व्यक्ती, कुटुंब, नागरिक आणि मुले-विद्यार्थी या यात्रेत जोडावयाचे आहेत.

१ ते ३० सप्टेंबरपर्यंत प्रत्येक घर, वॉर्ड आणि गावातून माती किंवा तांदूळ कलशांमध्ये गोळा करायचा आहे. हे करताना आनंदी आणि उत्साहाचे वातावरण हवे. वाजतगाजत ही माती आपल्याला गोळा करायची आहे.

१ ते १३ ऑक्टोबरपर्यंत ब्लॉकस्तरावर आणि पालिका, नगरपंचायती, नगरपरिषदा यांच्या स्तरावर ही सर्व गोळा केलेली माती आणि तांदूळ एकत्र आणून एका मोठ्या कलशामध्ये एकत्र करायची आहे. यावेळी सुद्धा आपल्या जिल्हा किंवा शहरातल्या सांस्कृतिक संस्था, एनसीसी, एनएसएस, स्काऊट गार्डच्या विद्यार्थ्यांना एकत्र करून कार्यक्रम करण्यात येतील. यात आपापल्या भागातील देशासाठी लढलेले आणि उल्लेखनीय कामगिरी केलेले जवान, पोलीस, स्वातंत्र्यसैनिक किंवा हुतात्म्यांचे कुटुंबीय यांना बोलावून त्यांचा गौरव करण्यात येईल. २२ ते २७ ऑक्टोबर या कालावधीत ब्लॉकपातळीवरचे हे कलश मुंबईत एकत्र आणण्यात येतील. त्यावेळीही मोठा सांस्कृतिक आणि देशभक्तीपर कार्यक्रम आयोजित करण्यात येईल. २८ ते ३० ऑक्टोबरपर्यंत देशाच्या राजधानीत रेल्वेद्वारे हे कलश वाजत-गाजत पाठवण्यात येतील. यानंतर प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी दिल्लीतील हुतात्मा स्मारकाजवळ देशाच्या वीरांच्या स्मरणार्थ उभारलेल्या अमृत वाटिकेत या कलशांची माती आणि तांदूळ लावतील.

लाख शेतकऱ्यांनी पीक विम्यासाठी नोंदणी केली आहे. नियमानुसार पीक विम्याचा अग्रिम, पिण्याचे पाणी, चारा उपलब्धता यासाठी काटेकोर नियोजन करावे, असे निर्देश त्यांनी प्रशासनाला दिले. पावसाअभावी पिण्यासाठी पाणी राखीव ठेवण्यास शासनाचे प्राधान्य आहे. पीकविम्याची अग्रिम रक्कम कशी देता येईल, याचे चांगले नियोजन करावे. किती नुकसान झाले आहे हे अचूकरीत्या काढणे, यंत्रणांमध्ये समन्वय राहिल हे पाहण्याचे निर्देश त्यांनी दिले. पिण्याच्या पाण्याचे आरक्षण महत्त्वाचे आहे. कोणत्याही परिस्थितीत शेतकऱ्यांना कशाप्रकारे मदत करता येईल हे आम्ही पाहत आहोत, असेही ते म्हणाले.

यावेळी कृषी विभागाचे अपर मुख्य सचिव अनुप कुमार यांनी सादरीकरण केले. या वर्षी पाऊस महाराष्ट्रात उशिराने दाखल झाला होता. उशिरा येऊनही जून महिन्यात सरासरी १११.५ मिमी म्हणजे सरासरीच्या ५३.७ टक्के पाऊस पडला. त्यानंतर जुलै महिन्यात पावसाने चांगली हजेरी लावली. सरासरी पर्जन्यमानाच्या १३८.७ टक्के म्हणजेच ४५९.० मिमी पाऊस जुलैत पडलेला आहे. त्यानंतर ऑगस्ट महिन्यात पावसाने ओढ दिली असून ऑगस्ट महिन्याच्या सरासरीच्या केवळ ३८.० टक्के म्हणजे १०७.९ मिमी पाऊस राज्यात पडला आहे. सप्टेंबर महिन्याच्या सुरुवातीला ही परिस्थिती कायम राहिली आहे. सप्टेंबर

महिन्याच्या सरासरीच्या १३.६० टक्के इतकाच पाऊस पडलेला आहे अशी माहिती त्यांनी यावेळी दिली.

मराठवाड्यातील प्रकल्पांना मान्यता

मंजुरी देण्यात आलेल्या प्रकल्पांमध्ये अंबड प्रवाही वळण योजना (ता. दिंडोरी) जि. नाशिक, निम्न दुधना प्रकल्प (ता. सेलू) जि. परभणी, जायकवाडी टप्पा- २ (ता. माजलगाव) जि. बीड, बाभळी मध्यम प्रकल्प (ता. फुलंब्री) जि. नांदेड, वाकोद मध्यम प्रकल्प (ता. ऊर्ध्व पैनगंगा प्रकल्प (ता. पुसद) जि. यवतमाळ, पोटा उच्च पातळी बंधारा (ता. औंढा, नागनाथ) जि. हिंगोली, जोडपरळी उच्च पातळी बंधारा (ता. वसमत) जि. हिंगोली, पिंपळगाव कुटे उच्च पातळी बंधारा (ता. वसमत) जि. हिंगोली, ममदापूर उच्च पातळी बंधारा (ता. पूर्णा), जि. परभणी, उनकेश्वर उच्च पातळी बंधारा (ता. किनवट) जि. नांदेड यांचा समावेश आहे.

बंधान्यांना एकच प्रशासकीय मान्यता

साखळी बंधान्यांमधील प्रत्येक बंधान्याची स्वतंत्र प्रशासकीय मान्यता न घेता प्रकल्प म्हणून सर्व साखळी बंधान्यांची मिळून एकत्र प्रशासकीय मान्यता देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

देशी गोवंशाचे जतन

लाल कंधारी व देवणी गोवंश प्रजातीचे जतन व संवर्धनाकरिता अंबेजोगाई तालुक्यातील मौजेसाकुड येथे पशुसंवर्धन विभागाची ८१ हेक्टर जमीन प्रक्षेत्र उभारण्यासाठी महाराष्ट्र पशुधन विकास मंडळास देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. लालकंधारी व देवणी या देशी गोवंशाचे मूळ पैदास क्षेत्र मराठवाड्यात असून, गोवंशाचे अस्तित्व मराठवाड्यातील लातूर, बीड, धाराशिव, परभणी, छत्रपती संभाजीनगर या जिल्ह्यांमध्ये आहे. २०१३ मध्ये लाल कंधारी गार्थीची संख्या १,२६,६०९ इतकी होती, ती २०२० मध्ये १,२३,९४३ इतकी कमी झाली आहे. तसेच २०१३ मध्ये देवणी गार्थीची संख्या ४,५६,७६८ वरून सन २०२० मध्ये १,४९,१५९ इतकी कमी झाली आहे. या प्रजातींचे महत्त्व विचारात घेऊन या जातींचे

जतन व संवर्धन करण्यासाठी हा निर्णय घेतला आहे.

साकुड पशुपैदास प्रक्षेत्रासाठी १३ नियमित पदे व ३७ इतकी पदे बाह्यस्रोताद्वारे भरण्यात येतील. पशुधनासाठी चारा, पशुखाद्य, औषधी; तसेच वीज, पाणी यासाठी दरवर्षी ६ कोटी इतक्या निधीस मान्यता देण्यात आली आहे.

फिरती प्रयोगशाळा

गायी-म्हशींची उत्पादकता वाढवण्यासाठी गायी-म्हशींमध्ये भ्रूण प्रत्यारोपणाची सुविधा किफायतशीर दरात निर्माण करण्याकरिता फिरती प्रयोगशाळा स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. विदर्भ, मराठवाडा, पुणे विभाग आणि उर्वरित महाराष्ट्रासाठी अनुक्रमे अकोला, छत्रपती संभाजीनगर, पुणे आणि अहमदनगर येथे प्रत्येकी एक याप्रमाणे एकूण चार OPU-IVF ET प्रयोगशाळा स्थापन करण्यात येतील. या तीन प्रयोगशाळांसाठी एकूण १८०२.७२ लाख रुपये इतका निधी पुरवणी मागणीद्वारे अर्थसंकल्पित करण्यास येईल.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी तरतूद

उमेदच्या माध्यमातून ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी १,०७६ कोटींची वाढीव तरतूद करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये एक लाख २४ हजार गटांना २४८.१२ कोटी रुपये वितरित करण्यात येणार आहेत. मराठवाड्यातील १२ लाख ४५ हजार महिलांना आणि मराठवाड्यातील ८,८३३ समुदाय संसाधन व्यक्तींना त्याचा प्रत्यक्ष लाभ होणार आहे.

मराठवाड्यातील आठ जिल्ह्यांमध्ये एक लाख २४ हजार स्वयंसाहाय्यता गटांमध्ये साधारणपणे १२ लाख २३ हजार महिलांचा समावेश आहे.

वरिष्ठ निवासी डॉक्टरांना मानधन

सर्व शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयातील वरिष्ठ निवासी डॉक्टरांना पुढील ५ वर्षांसाठी ८५ हजार रुपये सुधारित मानधन देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

यासाठी वार्षिक १२.९८ कोटी खर्चासही मान्यता देण्यात आली.

हिंगोली येथे शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयास ४८५ कोटी रुपयांच्या खर्चास मान्यता. तसेच धाराशिव येथे शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयासाठी जागा उपलब्ध करून देण्याचा निर्णय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत घेण्यात आला आहे.

सिल्लोड येथे दिवाणी न्यायालय

सिल्लोड येथे दिवाणी न्यायालय वरिष्ठ स्तर स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तसेच परळी वैजनाथ येथे नवीन शासकीय कृषी महाविद्यालय, कृषी व्यवसाय व व्यवस्थापन महाविद्यालय करण्याचा निर्णय यावेळी घेण्यात आला.

परळी वैजनाथ तालुक्यातील मौजे जिरेवाडी येथे ६० विद्यार्थी प्रवेश क्षमतेचे नवीन शासकीय कृषी महाविद्यालय; तसेच कृषी व्यवसाय व व्यवस्थापन महाविद्यालय सुरू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

सोयाबीन संशोधन प्रशिक्षण केंद्र

परळी वैजनाथ येथे सोयाबीन संशोधन प्रशिक्षण व प्रक्रिया उपकेंद्र स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यामुळे सोयाबीन उत्पादनास गती येईल.

मौजे जिरेवाडी येथील शासकीय जमिनीवर हे प्रशिक्षण व प्रक्रिया उपकेंद्र सुरू करण्यात येणार आहे. यासाठी २४ कोटी ५ लाख रुपये निधीस मान्यता देण्यात आली. सोयाबीन हे मराठवाड्यातील महत्वाचे पीक असून देशात १२०.९० लाख हेक्टर क्षेत्रावर, तर महाराष्ट्रात ४९.०९ लाख हेक्टर आणि मराठवाड्यात २४.८७ लाख हेक्टर क्षेत्रावर सोयाबीनची लागवड होते.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी शाळा दत्तक

राज्यातील शासकीय, तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्व माध्यमांच्या शाळांसाठी 'दत्तक शाळा योजना' राबवण्यास मान्यता देण्यात आली. या योजनेत रकमेच्या स्वरूपात देणगी देता अथवा स्वीकारता येणार नाही. कॉर्पोरेट ऑफिसेसना सीएसआरच्या माध्यमातून अशा प्रकारची देणगी देता येईल. पायाभूत व भौतिक सुविधा ज्यामध्ये स्थापत्य व विद्युत काम, काळानुरूप आवश्यक असणारे शैक्षणिक साहित्य, डिजिटल साधने, आरोग्य सुविधा, रेन वाटर हार्वेस्टिंग, सॅनिटरी पॅड व्हेडिंग मशिनस यांसारख्या नावीन्यपूर्ण बाबींसाठी वस्तू व सेवांच्या स्वरूपात देणगी देता येईल. देणगीदारास पाच वर्षे अथवा दहा वर्षे कालावधीसाठी शाळा दत्तक घ्यावी लागेल. राज्यातील शहरी व ग्रामीण भागामध्ये समाजातील दानशूर व्यक्ती, स्वयंसेवी संस्था, कॉर्पोरेट ऑफिसेस आदींच्या सहकार्यातून शाळांसाठी पायाभूत सुविधा व आवश्यक संसाधनांची उपलब्धता वाढवून त्यायोगे गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा या योजनेचा मूळ उद्देश आहे.

कंत्राटी कर्मचाऱ्यांच्या मानधनात वाढ

समग्र शिक्षाअंतर्गत व्यवस्थापन व कार्यक्रमांतर्गत करार पद्धतीने काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या मानधनात १० टक्के वाढ करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. राज्यस्तरावरील कार्यालयात ६४ व जिल्हास्तरावरील कार्यालयात ६,१८७ असे एकूण ६,२५१ कर्मचारी यांना याचा लाभ मिळेल.

सौरऊर्जा कुंपणासाठी थेट रक्कम

डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी जन-वन विकास योजनेत सौरऊर्जा कुंपणाच्या किमतीच्या ७५ टक्के किंवा १५ हजार रुपये यापैकी जी कमी असेल, अशी रक्कम थेट हस्तांतरण (डीबीटी) पद्धतीने अनुदान स्वरूपात देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी जन-वन विकास

रोगाचा प्रादुर्भाव झालेल्या सोयाबीन पिकांचे पंचनामे करण्याचे निर्देश

राज्यातील नऊ जिल्ह्यांमध्ये सोयाबीन पिकावर पिवळा मोझॅक (येलो मोझॅक) हा विषाणूजन्य रोग आणि खोडकूज, मूळकूज या बुरशीजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव झाला असून कृषी विभाग आणि मदत व पुनर्वसन विभागांनी संयुक्तपणे तातडीने सोयाबीन पिकांचे पंचनामे सुरू करावे, असे निर्देश मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे आणि उपमुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी मंत्रिमंडळ बैठकीत दिले.

पावसाचा मोठा खंड आणि सप्टेंबरमध्ये झालेला पाऊस, तापमानात बदल तसेच इतर काही कारणांमुळे सोयाबीनवर या रोगाचा प्रादुर्भाव झाला आहे. विशेषतः वर्धा, चंद्रपूर, नागपूर, गडचिरोली, यवतमाळ, सोलापूर, लातूर, वाशीम, नांदेड या जिल्ह्यांत हा प्रादुर्भाव दिसत असल्याने सोयाबीनचे पीक पिवळे पडत चालले आहे.

नुकसान झालेल्या क्षेत्रामध्ये विमा संरक्षित क्षेत्राचा अंतर्भाव असल्यामुळे विम्याची मदत वेळेत करणे शक्य व्हावे आणि त्यांना मोठ्या प्रमाणावर दिलासा मिळावा म्हणून प्राधान्याने हे पंचनामे करावेत, असे निर्देश देण्यात आले.

योजनेसाठी २०२३-२४ साठी अर्थसंकल्पित १०० कोटी रुपयांपैकी ६० कोटी रुपयांची तरतूद सौरऊर्जा कुंपणाकरिता करण्यात आली आहे.

मुख्यमंत्री महिला सशक्तीकरण अभियान

राज्यातील महिलांना तांत्रिक व व्यावसायिकमुख प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे. राज्यातील महिलांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना रोजगारभिमूख शिक्षण आणि प्रशिक्षण त्याचबरोबर आवश्यक मदत करून स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे, यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. शासनाच्या विविध योजनांचे लाभ प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक लाख महिलांना मिळावेत, यासाठी प्रयत्न करण्यात येणार आहे.

सामाजिक भवनासाठी भूखंड

गोर बंजारा सामाजिक भवनासाठी नवी मुंबई, बेलापूर येथील सेक्टर क्र. २१ व २२ मधील भूखंड सिडकोच्या प्रचलित धोरणानुसार निश्चित केलेल्या भाडेपट्टादराने इतर मागास बहुजन कल्याण विभागास वाटप करण्यात येणार आहे. भूखंडाच्या कमाल ४,००० चौ.मी. क्षेत्रापेक्षा अधिक क्षेत्रासाठी राखीव किमतीच्या १२५% दराने दर निश्चित करण्यात येईल.

आयटीआय इन्क्युबेशन सेंटर

जालना येथे आयटीआय इन्क्युबेशन सेंटरसाठी १० कोटी रुपयांची मान्यता देण्यात आली आहे. MAGIC (Marathwada Accelerator for Growth Incubation Council)

जालना जिल्ह्यातील ८ शासकीय व ४ खासगी आयटीआयचे विद्यार्थी, स्टाफ व जिल्ह्यातील नवउद्योजक यांच्यासाठी नावीन्यता व उद्योजकता वाढीसाठी हे सेंटर उपयुक्त ठरू शकणार आहे.

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना लाभ

राज्यातील २००५ पूर्वी नियमित पदावर अस्थायी सेवेत असणाऱ्या आणि २००९ मध्ये नियमित सेवेत समावेश झालेल्या वैद्यकीय अधिकारी, गट-अ यांना मॅटच्या आदेशानुसार वेतन निश्चित करण्यास मान्यता देण्यात आली.

नांदेड येथे कृषी महाविद्यालय

नांदेड येथे ६० विद्यार्थी क्षमतेचे शासकीय कृषी महाविद्यालय सुरू करण्यास मान्यता देण्यात आली. या महाविद्यालयासाठी ४५ शिक्षक आणि ४३ शिक्षकेतर पदे निर्माण करण्यात येतील. या महाविद्यालयासाठी १४६ कोटी ५४ लाख खर्चास मान्यता देण्यात आली.

शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय सुरू

हिंगोली येथे १०० विद्यार्थी प्रवेश क्षमतेचे नवीन शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय सुरू करण्यास मान्यता देण्यात आली. या महाविद्यालयास ४३० खाटांचे रुग्णालय संलग्नित असेल, यासाठी अंदाजे ४८५ कोटी रुपये खर्च अपेक्षित आहे.

शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयास जमीन

धाराशिव येथील शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालयासाठी कौशल्य व उद्योजकता विभाग आणि जलसंपदा विभागांची जागा उपब्ध करून देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या महाविद्यालयास एकूण दोन्ही विभागांची मिळून १२ हेक्टर ६४ आर जमीन उपलब्ध करून देण्यात येईल.

दिवाळीनिमित्त आनंदाचा शिधा

दिवाळीनिमित्त शिधापत्रिकाधारकांना १०० रुपयांमध्ये आनंदाचा शिधा देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या शिध्यात आता मैदा आणि पोह्याचादेखील समावेश करण्यात आला आहे.

पूर्वी आनंदाचा शिधा या संचात रवा, चना डाळ, साखर आणि खाद्य तेल असे ४ जिन्नस होते. मात्र आता यामध्ये दोन जिन्नसांची भर पडली आहे.

राज्यातील अंत्योदय अन्न योजना व प्राधान्य कुटूंब शिधापत्रिकाधारक; तसेच छत्रपती संभाजीनगर व अमरावती विभागातील सर्व जिल्हे आणि नागपूर विभागातील वर्धा अशा १४ शेतकरी आत्महत्याग्रस्त जिल्ह्यातील दारिद्र्यरेषेवरील केशरी शेतकरी अशा १ कोटी ६६ लाख ७९ हजार ४८० शिधापत्रिकाधारकांना हा आनंदाचा शिधा मिळेल.

यामध्ये १ किलो साखर, १ लिटर खाद्य

तेल; तसेच प्रत्येकी अर्धा किलो रवा, चना डाळ, मैदा आणि पोहे असा शिधा राहिल. हा आनंदाचा शिधा २५ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबरपर्यंत वितरित करण्यात येईल. यासाठी येणाऱ्या एकूण ५३० कोटी १९ लाख इतक्या खर्चासदेखील मान्यता देण्यात आली.

कृषी पंप वीज जोडण्या पूर्ण करणार

कृषी पंप वीज जोडण्या वेगाने पूर्ण करण्यासाठी उच्च दाब वितरण प्रणाली योजनेला ३१ मार्च २०२४ पर्यंत मुदतवाढ देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. विदर्भ, मराठवाड्यातील प्रलंबित कृषी पंप वीज जोडणी यातून पूर्ण करण्यात येईल.

ही योजना २०१८ ते २०२० या वर्षात पूर्ण करावयाची होती. परंतु मुसळधार पाऊस आणि शेतात उभी पिके असल्याने ट्रान्सफॉर्मर्स (रोहित्र) उभारणीत अडथळा निर्माण झाला. 'कोविड'मुळे देखील या योजनेची प्रगती होऊ शकलेली नाही. उपकेंद्रांच्या कामांसाठी लागणारा वेळ १५ते १८ महिन्यांचा होता. त्यामुळे या योजनेचा मूळ खर्च ५ हजार ४८ कोटी १३ लाख इतक्यावरून ४ हजार ७३४ कोटी ६१ लाख इतका सुधारित करण्यात आला आणि योजनेचा कालावधी मार्च २०२३ पर्यंत वाढवण्यात आला होता. सध्या १ लाख ३८ हजार ७८७ वीज जोडण्यांपैकी २३ कृषी पंप वीज जोडण्या आणि ९३ उपकेंद्रांपैकी ४ उपकेंद्रांची कामे प्रलंबित आहेत. सध्या पावसाळ्यामुळे या उपकेंद्रांची कामे पूर्ण करण्याकरिता योजनेचा कालावधी मार्च २०२४ पर्यंत वाढवण्यात आला आहे.

परदेशी शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना

अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांकरिता परदेशी

शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजनेस मान्यता देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. दरवर्षी २७ विद्यार्थ्यांना याचा लाभ मिळेल.

क्युएस वर्ल्ड रॅन्किंगमधील २०० च्या आत असलेल्या परदेशातील शैक्षणिक संस्थांमध्ये पदव्युत्तर पदवी पीएच.डी. अभ्यासक्रमासाठी बिनशर्त प्रवेशास पात्र विद्यार्थ्यांना ही शिष्यवृत्ती राहिल. याकरिता १० कोटी ८० लाख इतक्या खर्चास देखील मंजुरी देण्यात आली.

विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी यासाठी एकूण १० शिष्यवृत्ती, तर औषधी व जीवशास्त्र, लिबरल आर्ट व ह्युमॅनिटीजसाठी प्रत्येकी ६, शेतकीसाठी ३ आणि कायदा व वाणिज्यसाठी २ अशा या २७ शिष्यवृत्ती राहतील.

अतिरिक्त कौटुंबिक न्यायालये

नागपूरला पाच अतिरिक्त कौटुंबिक न्यायालये स्थापन करून ४५ पदांना मंजुरी देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. नागपूर येथे चार कौटुंबिक न्यायालये असून वाढत्या कौटुंबिक विवादांच्या प्रकरणांमुळे ही पाच अतिरिक्त कौटुंबिक न्यायालये स्थापन करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. सध्या नागपूरच्या कौटुंबिक न्यायालयांमध्ये ८ हजार ४१८ न्यायालयीन प्रकरणे प्रलंबित आहेत. या न्यायालयांच्या उभारणीपोटी ५ कोटी ६० लाख ५४ हजार खर्चास देखील मान्यता देण्यात आली.

श्री मौनी विद्यापीठ तंत्रनिकेतनच्या

शाखांना अनुदान

कोल्हापूर जिल्ह्यातील गारगोटी येथील श्री मौनी विद्यापीठ संचालित इन्स्टिट्यूट ऑफ सिव्हिल अँड रूरल इंजिनिअरिंग या अनुदानित संस्थेतील तीन विनाअनुदानित पदविका अभ्यासक्रमांना २०२३-२४ पासून ९० टक्के शासन अनुदान देण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

याशिवाय या संस्थेत १६ शिक्षकांची पदेदेखील निर्माण करण्यात येतील. या संस्थेत सध्या विद्युत अभियांत्रिकी ६०, यंत्र अभियांत्रिकी १२०, संगणक अभियांत्रिकी ४० अशी २२० प्रवेश क्षमता आहे. सध्याच्या अनुदानित संस्थेतील अधिव्याख्याता (उपयोजित यंत्रशास्त्र) या पदाचे रूपांतरण

कर्मशाळा अधीक्षक या पदात देखील करण्यात येईल. या अनुदानापोटी व पद निर्मितीसाठी मिळून १ कोटी ७७ लाख ७ हजार ९९२ इतका वार्षिक निधी देण्यासही मान्यता देण्यात आली. केंद्र शासनाने अतिदुर्गम ग्रामीण भागात कमी खर्चात शैक्षणिक सुविधा मिळाव्यात म्हणून स्थापन केलेल्या एस. राधाकृष्णन यांच्या समितीने देशातील १० विद्यापीठात तंत्रनिकेतन अभ्यासक्रम सुरू करण्याची शिफारस केली होती. यात गारगोटी येथील श्री मौनी विद्यापीठाचा समावेश आहे.

ओनरशिपमधील इमारतींचा पुनर्विकास

महाराष्ट्र अपार्टमेंट ओनरशिप अॅक्ट (महाराष्ट्र वेश्म मालकी अधिनियम १९७० मधील नोंदणी केलेल्या इमारतींच्या पुनर्विकासाला वेग देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यानुसार पुनर्विकासास विरोध करणाऱ्या सदनिका मालकांच्या निष्कासनाबाबत अधिनियमात सुधारणा करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या संदर्भातील अध्यादेश स्वरूपात विधेयक आणण्यात येईल.

यामुळे आता विरोध करणाऱ्या रहिवाशी किंवा सभासदांविरुद्ध निष्कासनाची कार्यवाही करण्याकरिता स्वयंस्पष्ट तरतूद करण्यात येईल. अधिनियमात त्याप्रमाणे कलम ६ (अ) नंतर कलम ६ (ब) समाविष्ट करण्यात येईल.

या अधिनियमात ७ जुलै २०१८ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणात बहुसंख्य वेश्म मालकांची (सदनिका मालकांची) संमती आवश्यक असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे. बहुसंख्य या शब्दाची व्याख्या ५१ टक्के वेश्म मालक अशी आहे. कलम ६ नुसार बहुसंख्येने पारित केलेल्या प्रस्तावास काही सदस्यांचा विरोध होतो आणि त्यामुळे असहकार करणाऱ्या सभासदांविरुद्ध कोणती कार्यवाही करावी, याची सुस्पष्ट तरतूद नसल्यामुळे पुनर्विकास खोळंबून इमारती धोकादायक होतात. विभागाच्या महाराष्ट्र अपार्टमेंट ओनरशिप अॅक्टमध्ये नाही म्हणून ही तरतूद करण्यात आली.

– टीम लोकराज्य

संयुक्त राष्ट्र संघाने २०२३ हे 'आंतरराष्ट्रीय पौष्टिक तृणधान्य वर्ष' म्हणून घोषित केले आहे. पोषणमूल्यांमुळे तृणधान्यांचे आहारामधील अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. नागरीकरणामुळे समाजामध्ये जीवनशैलीविषयक वाढत असलेले आजार नियंत्रित करण्याची क्षमता तृणधान्यांमध्ये आहे. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाच्या कृषी विभागाने पौष्टिक तृणधान्य विशेष महिना संकल्पना राबवली आहे. जानेवारी महिना मकरसंक्रांत(भोगी) ला बाजरीसाठी समर्पित केला आहे. फेब्रुवारी महिना हुरडा पार्टीला ज्वारीसाठी समर्पित केला आहे. ऑगस्ट महिना श्रावणमासला राजगिरासाठी समर्पित केला आहे. सप्टेंबर महिना पितृपक्षाला राळासाठी समर्पित केला आहे. ऑक्टोबर महिना नवरात्री महोत्सवाला वरईसाठी समर्पित केला आहे. डिसेंबर महिना नाचणी/रागीसाठी समर्पित केला आहे.

पौष्टिक तृणधान्य विशेष महिना संकल्पना

दत्तात्रय कोकरे

जानेवारी महिना मकरसंक्रांत(भोगी) ला बाजरीसाठी समर्पित केला होता. मकरसंक्रांतीला भारतीय सणांमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. संक्रांत-भोगी सणाला बाजरी भाकरीला पारंपरिक महत्त्व आहे. मकरसंक्रांत ही हिवाळ्यात येते.

हिवाळ्यामध्ये सर्दी-खोकला, विविध संक्रमण, विषाणूजन्य समस्यांपासून बचावासाठी बाजरी उपयुक्त आहे. पचनसंस्था निरोगी राखण्यासाठी हिवाळ्यात बाजरीचे सेवन हितकारक असते. रोगप्रतिकारशक्ती वाढवणे आणि निरोगी राहण्यासाठी बाजरीचे सेवन गरजेचे आहे. वजन नियंत्रणात ठेवण्यासाठी बाजरी

उत्कृष्ट पर्याय आहे. तसेच हिमोग्लोबिन वाढवण्याकरिता उपयुक्त असते.

फेब्रुवारी महिना ज्वारीसाठी समर्पित केला आहे. ज्वारीचा आहार सर्व ऋतूंमध्ये शरीरास पोषक ठरतो. पचनास हलके असल्याने लहान मुलांपासून वयोवृद्धांपर्यंत सर्वांना आरोग्यदायी असते. ज्वारीमधील तंतूमय पदार्थ, प्रथिने, स्टार्च इ. पदार्थांच्या उपलब्धतेमुळे बद्धकोष्ठता, कर्करोग, हृदयविकार, रक्तदाब, कावीळ, मधुमेह, महिलांमधील पी.सी.ओ.डी.विषयक समस्या, सेलिक आजार, लठ्ठपणा, त्वचेचे आजार इ. आजार टाळणे शक्य होते. ज्वारी ग्ल्युटेनमुक्त असल्यामुळे अॅलर्जी असलेल्या लोकांना प्रमुख खाद्यान्न म्हणून उपयुक्त असते.

ऑगस्ट महिना राजगिरासाठी समर्पित केला आहे. भारतीयंसाठी श्रावण महिना विशेष असतो. श्रावण महिन्यात अनेक धार्मिक कार्ये, व्रत, उपवास केले जातात. उपवासासाठी राजगिरा अतिशय महत्त्वाचा आहे. आरोग्यदृष्ट्याही राजगिरा महत्त्वाचा आहे. राजगिर्याचा आहार शास्त्रानुसार सुपर फूड मानले जाते.

राजगिरा पिकाचे महत्त्व

राजगिरा ही अत्यंत बहुउपयोगी व पौष्टिक वनस्पती असून जागतिक पातळीवर या पिकास उत्कृष्ट अन्न म्हणून घोषित

पौष्टिक तृणधान्य विशेष महिना संकल्पना

(MILLET OF THE MONTH)

१) जानेवारी महिना	: मकरसंक्रांत (भोगी)	: बाजरी
२) फेब्रुवारी महिना	: हुरडा पार्टी	: ज्वारी
३) ऑगस्ट महिना	: श्रावण मास	: राजगिरा
४) सप्टेंबर महिना	: पितृपक्ष	: राळा
५) ऑक्टोबर महिना	: नवरात्री महोत्सव	: वरई
६) डिसेंबर महिना	:	: नाचणी / रागी

महाराष्ट्र शासनाचा संक्रांत-भोगी हा दिवस "पौष्टिक तृणधान्य दिवस" प्रत्येक वर्षी साजरा करण्याचा निर्णय

केलेले आहे. शरीरासाठी अत्यंत गुणकारी असल्याने सुपर फूड म्हणून प्रचलित आहे. राजगिरा ग्लुटेनमुक्त, फायबरने युक्त आहे. त्यामुळे वजन कमी करण्यास उपयुक्त, हाडांच्या मजबुतीसाठी वापर, विटॉमिन-सी भरपूर मात्रेत असल्याने त्वचा, केस व हिरड्यांच्या विकारांवर उपयुक्त आहे. स्तनदा मातांसाठी दुग्धवाढीकरिता उपयुक्त ठरतो. राजगिन्यामधील रक्तस्तंभक गुणधर्म रक्तस्राव थांबवण्यास मदत करतो. या धान्यामध्ये १४ ते १६ टक्के प्रथिने, कॅल्शियम, फॉस्फरस व लोह खनिजांचे इतर तृणधान्यांच्या तुलनेत अधिक प्रमाण असते. लायसिन अमिनो आम्लाची आणि लिनोलिक या फॅटी ॲसिडची मात्रा इतर तृणधान्यांच्या तुलनेत जास्त असते. पौष्टिक गुणधर्मांमुळे या पिकाच्या दाण्यास विविध प्रकिया उद्योगांमध्ये वाढती मागणी आहे. राजगिरापासून लाडू व गुळदाणी बनवतात.

सप्टेंबर महिना 'राळा' या तृणधान्यासाठी समर्पित केला आहे. राळ्याला पारंपरिक महत्त्व असते. या महिन्यात धार्मिक कार्ये केली जातात. यासाठी 'राळा' अतिशय महत्त्वाचा आहे. आरोग्यदृष्ट्याही राळा या तृणधान्याला महत्त्व आहे.

'राळा' पिकाचे महत्त्व

राळ्याचा ग्लायसेमिक इंडेक्स कमी असल्याने रक्तातील साखरेचे प्रमाण नियंत्रित

ठेवते. अर्धशिशी, निद्रानाश, कॉलरा, ताप यांच्या उपचार पद्धतीमध्ये राळ्याचा प्रामुख्याने वापर केला जातो. राळ्याचा ॲण्टिऑक्सिडंट हा गुणधर्म रोगप्रतिकार शक्ती वाढवतो. लोहाचे प्रमाण जास्त असल्याने मेंदूला ऑक्सिजन पुरवठा सुरळीत ठेवून मेंदूची कार्यक्षमता वाढवते. मोड आलेले राळा खाल्ल्यास हाडांचा ठिसूळपणा कमी होऊन हाडे बळकट होतात. मधुमेह आणि पोटाच्या आजारांवर 'राळा' हे पौष्टिक अन्न म्हणून उपयुक्त आहे.

ऑक्टोबर महिना नवरात्री महोत्सवाला वरईसाठी समर्पित केला आहे. वरईला भगरही म्हटले जाते. उपवासासाठी ही भगर खाल्ली जाते.

वरई पिकाचे महत्त्व

वरईत ग्लुटेन नसल्याने पचायला हलकी आहे. वरईमध्ये प्रथिने भरपूर असल्यामुळे वजन आटोक्यात ठेवण्यासाठी सुद्धा भगर उपयुक्त आहे. वरईत आयर्न जास्त प्रमाणात आढळते. म्हणूनच शरीरातील हिमोग्लोबिनचे प्रमाण वाढवण्यासाठी भगर उपयोगी आहे. वरईत विटॉमिन-सी, ए व इ जास्त प्रमाणात असतात. वरईत खनिजेसुद्धा जास्त प्रमाणात आढळतात. ज्यामुळे आपली रोगप्रतिकारशक्ती वाढते. वरईत सोडियम

नसते. ज्यामुळे बीपी नियंत्रणात ठेवण्यासाठी फायदा होतो. शरीरात साठलेल्या चर्बीचे प्रमाण कमी करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. स्त्रियांमधील अनियमित मासिक पाळीच्या समस्येवर वरई उपयुक्त आहे. वरईमध्ये ॲण्टिऑक्सिडंटचे प्रमाण भरपूर असते. त्यामुळे त्वचा, केस यांचे आरोग्य राखण्यास मदत होते. मॅग्नेशियमचे प्रमाण भरपूर असल्याने रक्तातील ग्लुकोज नियंत्रित ठेवून इन्सुलिनचेसुद्धा नियमन करते.

डिसेंबर महिना नाचणी/रागीसाठी समर्पित : नाचणी पिकाचे महत्त्व

नाचणीमध्ये तांदळाच्या तुलनेत ३० पट जास्त कॅल्शियम असल्याने हाडांच्या विकासाकरिता खूपच चांगला उपयोग होतो. वजन कमी करण्यासाठी नाचणी उपयुक्त आहे. मधुमेहावर तसेच ॲनिमियावरसुद्धा फायदेशीर आहे. मेंदूसाठीदेखील उपयुक्त ठरत आहे. रक्तदाब नियंत्रणात ठेवण्यासाठी उपयुक्त आहे. ग्लुटेनमुक्त असल्याने सिलिक रोग असणाऱ्या व्यक्ती नाचणीचा आपल्या आहारात समावेश करतात. रागीमध्ये असणारे फेरूलिक ॲसिड हे युव्ही (UV) किरणांपासून होणाऱ्या त्वचेच्या त्रासापासून मुक्तता देतात.

विभागीय संपर्क अधिकारी

केंद्र शासन देशभर १७ सप्टेंबरपासून 'आयुष्मान भवः' मोहीम राबवत आहे. या मोहिमेच्या माध्यमातून विविध स्तरावर आरोग्य विषयक सेवा देण्यात येत आहे. मोहिमेच्या प्रभावी अंमलबजावणीकरिता सार्वजनिक आरोग्य विभागानेदेखील आपली यंत्रणा सज्ज ठेवली आहे. देशभर मोहिमेचा शुभारंभ राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यांच्या हस्ते १३ सप्टेंबर २०२३ रोजी करण्यात आला. याच दिवशी 'राज्यस्तरीय कार्यारंभ दिन' कार्यक्रमाचे मुंबईत आयोजन करण्यात आले. ही मोहीम ३१ डिसेंबर २०२३ पर्यंत राबवण्यात येत आहे. 'आयुष्मान भवः' शब्दाप्रमाणे सर्वांना सुदृढ आरोग्य मिळावे, या हेतूने शासन कार्यरत असून मोहिमेच्या माध्यमातून आरोग्य सेवांचा जागर करण्यात येत आहे.

आरोग्य सेवांचा जागर

निलेश तायडे

'आयुष्मान भवः' हा आशीर्वादरूपी शब्द आपल्या आयुष्यात खूप महत्त्वाचा आहे. या शब्दाच्या अर्थावरच ही मोहीम आधारित आहे. मोहिमेचा शुभारंभ प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या जन्मदिनी १७ सप्टेंबरपासून झाला आहे. राज्यातही राज्यपाल रमेश बैस, मुख्यमंत्री एकनाथ शिंदे व आरोग्यमंत्री प्रा. डॉ. तानाजी सावंत यांच्या उपस्थितीत मोहिमेचा कार्यारंभ करण्यात आला.

संकेतस्थळावर माहिती उपलब्ध

राज्यात क्षयरोगमुक्त भारत अभियान

जोरकसपणे राबवण्यात येत आहे. जास्तीत जास्त निक्षय मित्र बनवून क्षयरोगमुक्त भारत अभियानाला बळ देण्यात येत आहे. देशभरात मोहिमेदरम्यान घेतलेल्या उपक्रमांची, कार्यक्रमांची नोंदणी करण्यासाठी केंद्रीय आरोग्य मंत्रालयाने संकेतस्थळही विकसित केले आहे. मोहिमेची संपूर्ण माहिती डॅश बोर्ड स्वरूपात <https://ayushmanbhav.mohfw.gov.in/public/> या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. या संकेतस्थळावर देशातील कुठल्याही जिल्ह्यातील माहिती उपलब्ध आहे.

मोहिमेंतर्गत आयुष्मान आपल्या दारी ३.०, आयुष्मान सभा, आयुष्मान मेळावा,

अंगणवाडी व प्राथमिक शाळांमधील मुलांची तपासणी आदी उपक्रम राबवण्यात येत आहे. या मोहिमेदरम्यान सेवा पंधरवडा राबवण्यात येत आहे. या पंधरवड्याच्या समारोपप्रसंगी २ ऑक्टोबर रोजी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले.

आयुष्मान आपल्या दारी ३.०

आयुष्मान आपल्या दारी या उपक्रमांतर्गत आजतागायत संपूर्ण देशात २५ कोटी आयुष्मान कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे. या अनुषंगाने या उपक्रमामधून सर्व जिल्हांमधील पात्र लाभार्थ्यांची नोंदणी करून आयुष्मान कार्डचे वाटप करण्यात येणार आहे. या उपक्रमाचा लाभ सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचण्यासाठी काळजी घेण्यात येत आहे. वैयक्तिक स्तरावर आयुष्मान कार्ड संपुक्तता प्राप्त करणे, आयुष्मान कार्डची छपाई आणि

शाळांमधील मुलांची तपासणी

या उपक्रमांतर्गत सर्व अंगणवाडी व प्राथमिक शाळांमधील ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची विशेष मोहीम राबवून आरोग्य तपासणी करण्यात येणार आहे. मुलांची ३२ सामान्य आजारांची वेळेवर तपासणी व उपचार करण्यात येणार आहे. आवश्यकतेनुसार मुलांना साहाय्यक उपकरणे उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. तसेच या मोहिमेत रक्तदान शिबिरांचे आयोजनही करण्यात येणार आहे.

वितरण अशाप्रकारे सर्व राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये आयुष्मान कार्ड वितरण मोहीम सुरू झाली आहे.

आयुष्मान सभा

हा उपक्रम गावपातळीवर आरोग्य सेवा सुविधांची जनजागृती करण्याकरिता ग्रामपंचायत व व्हीएचएसएनसी (व्हिलेज हेल्थ, सॅनिटेशन अँड न्युट्रिशन कमिटी) यांच्यामार्फत राबवण्यात येतो. या मोहिमेचे मूळ उद्दिष्ट आयुष्मान कार्ड व आभा कार्डबाबत जनजागृती करणे, आरोग्यवर्धिनी केंद्रामार्फत असंसर्गजन्य आजार, सिकलसेल, लसीकरण व क्षयरोग आदी बाबत जनजागृती करणे; तसेच आरोग्यवर्धिनी केंद्रस्तरावर मिळणाऱ्या सेवा सुविधांचे मूल्यमापन करणे हा आहे. या सभेद्वारे आयुष्मान कार्ड व आभा कार्ड तयार करणे, प्रधानमंत्री आयुष्मान भारत जन आरोग्य योजनेतर्गत पात्र लाभार्थ्यांची व प्रत्यक्षात लाभ घेतलेल्या लाभार्थ्यांची यादी प्रसिद्ध करणे, संलग्न रुग्णालयांची यादी प्रसिद्धीस देणे, असंसर्गजन्य रोग, सिकलसेल, आयुष्मान कार्ड व आभा कार्ड यांची जनजागृती करण्यात येत आहे. 'आयुष्मान भवः' मोहिमेमध्ये 'निरोगी गावे' आणि 'निरोगी ग्रामपंचायती' निर्माण करण्याचा प्रयत्न असणार आहे. ज्या पंचायती आरोग्य योजना यशस्वीपणे पूर्ण करतात, त्यांना 'आयुष्मान ग्रामपंचायत' किंवा 'आयुष्मान अर्बन वॉर्ड' म्हणून सन्मान देण्यात येणार आहे, जे त्यांच्या न्याय्य आरोग्य सेवेच्या तरतुदीच्या समर्पणाचे प्रतीक आहे. आयुष्मान सभांचे आयोजन तालुका, गाव, वॉर्ड स्तरावर करण्यात येत आहे.

आयुष्मान मेळावा

आयुष्मान भारत आरोग्यवर्धिनी केंद्रावर दर आठवड्यातील शनिवार किंवा रविवार या दिवशी संकल्पनेनुसार उपक्रम राबवण्यात येत आहेत. पहिल्या आठवड्यात असंसर्गजन्य आजरांविषयी तपासणी, दुसऱ्या आठवड्यात क्षयरोग, कुष्ठरोग आणि अन्य असंसर्गजन्य आजरांची तपासणी, तिसऱ्या आठवड्यात माता व बाल आरोग्य, पोषण आहार व लसीकरण, चौथ्या आठवड्यात डोळ्यांची तपासणी व डोळ्यांचे आरोग्य ही संकल्पना असणार आहे. या मेळाव्यादरम्यान आयुष्मान कार्ड व आभा कार्ड तयार करण्यात येणार आहे. सर्वसमावेशक आरोग्य सेवा, आयुष, मानसिक आरोग्य, वाढत्या वयातील आजार व उपचार, मौखिक आरोग्य, नेत्र, कान, नाक व घसा यांचे आरोग्य, समुपदेशन सेवा, योगा व वेलनेस उपक्रम, मोफत औषधी, प्रयोगशाळा तपासणी तसेच टेलीकन्सल्टेशन सेवा देण्यात येत आहेत.

सामुदायिक आरोग्य केंद्र स्तरावर वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या मार्फत आठवड्याला किमान एक आरोग्य मेळाव्याचे आयोजनही करण्यात येणार आहे. या मेळाव्यात तज्ज्ञ सेवांपासून वंचित रुग्णांना सेवा पुरवण्यात येणार आहे. तसेच ज्या तालुक्यांमध्ये तज्ज्ञ सेवांचा अभाव आहे, अशा तालुक्यांमध्ये रुग्णांना तज्ज्ञ सेवांचा लाभ देण्यात येणार आहे. राज्यामध्ये २६ सप्टेंबरपर्यंत ११ हजार २९५ ठिकाणी मेळाव्यांचे आयोजन करण्यात आले. या मेळाव्यांमध्ये ६ लाख ४५ हजार १६९ नागरिकांनी भेट दिली.

मेळाव्यांमधून १ लाख ७१ हजार ६६० आभा क्रमांक वितरित करण्यात आले, तर

४४ हजार ७६९ आभा कार्ड देण्यात आले. तसेच मेळाव्यांमध्ये ४ लाख ७५ हजार ४७७ नागरिकांचा उच्च रक्तदाब, मधुमेह ४ लाख ४९ हजार ५८६, ४ लाख ९ हजार १९२ नागरिकांचा मौखिक कर्करोग, स्तन कर्करोगाची १ लाख ७१ हजार ८०५ व गर्भाशयाच्या कर्करोगाची १ लाख १४ हजार १५७ स्त्रियांची तपासणी करण्यात आली.

रक्तदान शिबिरांचे आयोजन

'आयुष्मान भवः' मोहिमेतर्गत रक्तदान शिबिरांचे आयोजन करण्यात येत आहे. राज्यात आरोग्य विभागाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर रक्तदान शिबिरे घेण्यात येत आहे. रक्तदान शिबिरांच्या आयोजनामध्ये महाराष्ट्र देशात अव्वल आहे. मोहिमेतर्गत १७ सप्टेंबर ते २ ऑक्टोबर दरम्यान सेवा पंधरवडा राबवण्यात आला. देशभरात ६ ऑक्टोबरपर्यंत १५ हजार ८७७ शिबिरे घेण्यात आली असून ३ लाख ६ हजार ४०३ युनिट रक्त संकलित करण्यात आले आहे.

अवयवदान प्रतिज्ञा

'आयुष्मान भवः' मोहिमेत सर्वात जास्त महत्वाचा भाग अवयवदान जनजागृती करणे आहे. त्यासाठी प्रतिज्ञा घेण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्राने अवयवदानाच्या सर्वात जास्त प्रतिज्ञांची नोंदणी केली आहे. राज्यात ६ ऑक्टोबरपर्यंत २१ हजार ८६९ प्रतिज्ञा नोंदणीकृत झाल्या आहेत. त्यामध्ये हृदय दानासाठी १६ हजार २०९, यकृत १५ हजार ७१०, फुफ्फुस १३ हजार ९९१, मूत्रपिंड १६ हजार ६४३, स्वादुपिंड अवयवासाठी १३ हजार ११० नोंदणी करण्यात आली आहे.

राज्यात 'आयुष्मान भवः' मोहिमेतर्गत टिबीमुक्त अभियानही राबवण्यात येत आहे. जास्तीत जास्त निःक्षय मित्र बनवण्यासाठी जनजागृती करण्यात येत आहे. देशातून २०२५ पूर्वी टिबीमुक्तीचे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे आहे. अशा प्रकारे राज्यात १७ सप्टेंबरपासून सुरू झालेल्या 'आयुष्मान भवः' मोहिमेतून ३१ डिसेंबरपर्यंत आरोग्यविषयक सेवांचा जागर सुरू आहे.

विभागीय संपर्क अधिकारी

नरेंद्र मोदी
प्रधानमंत्री

रमेश बैस
राज्यपाल

सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

ग्राम स्तरावर गुणवत्तापूर्ण
आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी
आयुष्मान भव :
अभियानाचा राज्यस्तरीय शुभारंभ !

एकनाथ शिंदे
मुख्यमंत्री

आयुष्मान भव:

दि. 13 सप्टेंबर 2023

अभियानाचा कालावधी :

दि. 17 सप्टेंबर 2023 ते दि. 31 डिसेंबर 2023

अभियानाचे प्रमुख घटक

आयुष्मान आपल्या दारी 3.0

- अभियानांतर्गत पात्र लाभार्थ्यांचे आयुष्मान कार्ड नोंदणी व वितरण
- लाभार्थ्यांची PMJAY पोर्टलवर नोंदणी
- आयुष्मान कार्ड तयार करणे

रक्तदान मोहीम

- जिल्ह्यातील सर्व रक्तपेढींची e-Raktkosh Portal वर नोंदणी करणे व पोर्टलवर रक्तसाठा उपलब्धता व रक्तदान केल्याची माहिती अद्ययावत करण्यात येईल.

अवयवदान जागृती मोहीम

- सर्व आरोग्य संस्था, ग्रामसभा, शाळा, कॉलेज, कार्यालय येथे अवयवदानासाठी प्रतिज्ञा घेण्यात येईल.
- सर्वांना अवयवदानासाठी आवाहन करून ड्युकांची वेब लिंकवर नोंदणी करण्यात येईल.

आयुष्मान सभा

- गाव पातळीवर आयुष्मान सभेचे आयोजन.
- सभेमध्ये सरपंच, ग्राम पंचायत सदस्य, गावातील मान्यवर मंडळी व इतर जनता यांचा समावेश.
- आयुष्मान कार्डचे वितरण (100 % आयुष्मान कार्ड व ABHA ID नोंदणी क्रमप्राप्त आहे)
- यापूर्वी ज्या लाभार्थ्यांनी आयुष्मान भारत जन आरोग्य योजनेचा लाभ घेतला आहे, अशा लाभार्थ्यांची यादी, प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजने अंतर्गत संलग्नित असलेल्या रुग्णालयांची यादी प्रसिद्ध करणे.

स्वच्छता मोहीम

- दि. 17 सप्टेंबर ते दि. 02 ऑक्टोबर 2023 दरम्यान सर्व आरोग्य संस्थांमध्ये, शाळा, महाविद्यालय तसेच वैद्यकीय महाविद्यालय येथे स्वच्छता अभियान राबविण्यात येईल.

वय वर्ष 18 वरील पुरुषांची आरोग्य तपासणी मोहीम

- या उपक्रमांतर्गत राज्यातील 18 वर्षांवरील सर्व पुरुषांची विशेष मोहीम राबवून आरोग्य तपासणी करण्यात येईल.

आयुष्मान मेळावा

- संपूर्ण राज्यात आरोग्यवर्धनी केंद्र स्तरावर आयुष्मान मेळाव्याचे आयोजन
- चार आठवड्यांत अससर्गजन्य आजार सेवा (तपासणी, निदान, उपचार आणि संदर्भ सेवा), क्षयरोग, कुष्ठरोग व इतर अससर्गजन्य आजार (तपासणी, निदान, उपचार आणि संदर्भ सेवा), माता, बाल आरोग्य व पोषण आरोग्य सुविधा, सिकलसेल तपासणी व नेत्ररोग चिकित्सा, कान, नाक व घसा तपासणी करण्यात येईल.

अंगणवाडी व प्राथमिक शाळांमधील मुलांची तपासणी

- या उपक्रमांतर्गत सर्व अंगणवाडी व प्राथमिक शाळांमधील मुलांची (0-18 वय वर्ष) विशेष मोहीम राबवून आरोग्य तपासणी
- 32 सामान्य आजारांची वेळेवर तपासणी व उपचार तसेच आवश्यकता असल्यास जिल्हा रुग्णालय स्तरावर शस्त्रक्रिया करण्याकरिता संदर्भित करण्यात येईल.

तानाजी सावंत
मंत्री, सार्वजनिक आरोग्य व कुटुंब कल्याण

देवेंद्र फडणवीस
उपमुख्यमंत्री

एकनाथ शिंदे
मुख्यमंत्री

अजितदादा पवार
उपमुख्यमंत्री

/MahaArogyaIECBureau

@MahaHealthIEC

/mahahealthiec

/MahaHealthIEC

राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे

लोकराज्य

अधिकृत-विश्वासार्ह-वस्तुनिष्ठ

वाचकांच्या प्रतिक्रियांचे स्वागत!

- राज्याच्या जडणघडणीचा बोलका साक्षीदार ठरलेल्या लोकराज्य मासिकाची गुणवत्ता आणि संदर्भमूल्य अधिक वाढविण्यासाठी वाचकांच्या प्रतिक्रिया अत्यंत मोलाच्या आहेत.
- वाचकांनी विधायक सूचना, लेखांवरील अभिप्राय Iokraja2011@gmail.com या ईमेलवर किंवा खालील पत्त्यावर पाठवावेत.
- निवडक प्रतिक्रियांना अंकात योग्य ती प्रसिद्धी देण्यात येईल.

अंक ऑनलाइन मोफत उपलब्ध

संकेतस्थळ : <https://dgipr.maharashtra.gov.in>
आणि <https://mahasamvad.in>

माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन

पत्ता : उपसंचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय,
नवीन प्रशासन भवन, १७ वा मजला, मंत्रालयासमोर,
हुतात्मा राजगुरु चौक, मादाम कामा मार्ग, मुंबई ४०००३२.

Visit: www.mahasamvad.in | Follow Us: [/MahaDGIPR](https://twitter.com/MahaDGIPR) | Like Us: [/MahaDGIPR](https://facebook.com/MahaDGIPR) | Subscribe Us: [/MaharashtraDGIPR](https://youtube.com/MahaDGIPR)

प्रति/TO

O.I.G.S. भारत सरकार सेवार्थ
लोकराज्य LOKRAJYA

If undelivered, please return to:

प्रेषक / From

दयानंद कांबळे

उपसंचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय
लोकराज्य शाखा, ठाकरसी हाऊस, २रा मजला, मुंबई पोर्ट ट्रस्ट, पोर्ट
हाऊसजवळ, शुरजी वल्लभभाई मार्ग, बेलार्ड इस्टेट, मुंबई - ४०० ००१

लोकराज्य हे मासिक महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने मुद्रक व प्रकाशक दयानंद कांबळे, उपसंचालक (प्रकाशने), माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांनी मे. क्वार्टरफोल्ड प्रिंटबिलिटीज, प्लॉट क्र. बी-८, तळोजा एमआयडीसी, तळोजा महानगर गॅस, पेंढार फाटा जवळ, नवी मुंबई - ४१० २०८ येथे मुद्रित करून माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२ येथे प्रसिद्ध केले.
मुख्य संपादक : जयश्री भोज